

8. Bosna v pravašské ideologii Anteho Starčevića a Eugena Kvaternika

8.1. Obecná charakteristika původního pravašství

Po obnovení ústavního zřízení v habsburské monarchii roku 1860 zasedla v chorvatském sněmu také dvojice poslanců, kteří v následujících letech radikálně zpochybnili dosavadní prorakouskou orientaci předáků chorvatského národního hnutí, jíž hodlali nahradit politikou, která perspektivně povede k dosažení plné chorvatské národní a politické suverenity. Za dané situace přitom nic nenasvědčovalo tomu, že jejich jména, Ante Starčević (1823–1896) a Eugen Kvaternik (1825–1871), budou příštími generacemi Chorvatů spojována s přívlastky *otec vlasti* a *syn vlasti*, jimiž je „v jazyce vlasteneckého *patosu*“ ověřili jejich pozdější obdivovatelé.⁵⁵⁰ Strana práva, kterou založili, totiž byla zpočátku víceméně okrajovým uskupením jejich málopočetných sympatizantů.⁵⁵¹ Starčević a Kvaternik ovšem současně stáli u zrodu první exkluzivně chorvatské národně-integrační ideologie, která sehrála významnou úlohu v procesu utváření moderního chorvatského národa a zásadně ovlivnila vývoj chorvatského politického myšlení.

Jejím středobodem byla víra v nezpochybnitelné právo svrchovaného chorvatského národa na samostatný národní stát, jež se podle jejich tvůrců primárně zakládalo na nepřetržité chorvatské státoprávní tradici sahající od středověku do současnosti. Státní právo tedy Starčević a Kvaternik považovali za nejdůležitější výraz chorvatské národní individuality a učinili z něj ústřední princip svého učení. Zlomové okamžiky chorvatského státoprávního vývoje, jakými byly vznik chorvatsko-uherské personální unie (1102) či nástup Habsburků na chorvatský trůn (1527), přitom interpretovali jako kontinuum dohod uzavřených mezi svrchovaným chorvatským národem a jeho panovníky. Ačkoliv vycházeli ze staleté státoprávní ideologie chorvatských stavů, v souladu s moderním pojetím národa pokládali za nositele suverenity veškeré obyvatelstvo budoucího samostatného chorvatského státu.⁵⁵² Ten byl pro ně absolutním ideálem, jemuž podřizovali veškeré své konání, hodnotová měřítká i interpretaci minulosti.

550 J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 163.

551 Spíše se jednalo o politicko-ideologický směr, než o politickou stranu v pravém slova smyslu. První skutečná politická uskupení, která se hlásila k odkazu Starčevića a Kvaternika, a v jejichž názvu figurovala Strana práva, vznikla až v 90. letech 19. století. S původním pravašstvím ovšem měly tyto strany pramálo společného.

552 Rozšířili tak pojetí původně feudálního konceptu chorvatského politického národa (*natio croatica*), neboť do jeho řad zahrnuli také nepřivilegované vrstvy společnosti.

Vzhledem k důrazu, který Starčević a Kvaternik kladli na státoprávní argumentaci, byli spolu se svými stoupenci označováni za *pravaše* a jejich ideologie za *pravašskou*.⁵⁵³ Řada badatelů rovněž nazývá jejich učení velkochorvatským jménem. Pravaši totiž považovali obyvatelstvo většiny jihoslovanských zemí, na něž se podle jejich mínění vztahovalo chorvatské státní právo, za Chorvaty. Nedílnou součástí původní pravašské ideologie tak bylo popírání národní individuality Slovinců a Srbů na historicky domněle chorvatském území. Zásadní novum ve vztahu k myšlenkovým východiskům dosavadních chorvatských národních ideologů pak představovala skutečnost, že Starčević nezasazoval chorvatskou národní identitu do jihoslovanského ani obecně slovanského rámce. Pravaši každopádně narušili ideový monopol přívrženců jihoslovanské myšlenky v chorvatském národním hnutí a v 80. letech 19. století dokonce stanuli v jeho čele.

Ačkoliv i tvůrci konkurenční národně-integrační ideologie jihoslovanství vyvozovali právo chorvatského národa na národní a politickou svobodu z práva státního, ve svém programu kladli větší důraz na přirozené právo národní. Svě představy o národní identitě přitom zakládali především na jazykovém kritériu a vědomí slovanské sounáležitosti. Starčević,⁵⁵⁴ jehož v tomto ohledu po určité době následoval také Kvaternik,⁵⁵⁵ se naopak důsledně stavěl proti všem koncepcím založeným na myšlence slovanské vzájemnosti, neboť je pokládal za utopické a škodlivé plány, které

553 Srov. Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb 2000; TÁŽ, *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb 1973. Tyto objemné monografie chorvatské historičky Mirjany Gross vynikají svou šíří záběru i kvalitou zpracování tématu nad většinou rozsáhlé badatelské produkce věnované pravašské ideologii. Platí to zejména o jejím rozboru původního pravašství, jež je předmětem této práce. Srov. též např.: Jasna TURKALJ, *Pravaški pokret 1878.–1887.*. Zagreb 2009; Mirjana GROSS, *O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika*. In: Časopis za suvremenu povijest (Zagreb) 4, 1972, br. 1, s. 25–46; Nikša STANČIĆ, *Ante Starčević i Eugen Kvaternik*. In: Dubravko Jelčić – Tomislav Sabljak (eds.), *Ante Starčević i njegovo djelo: Zbornik radova*. Zagreb 1997, s. 35–44; Jasna TURKALJ – Zlatko MATIJEVIĆ – Stjepan MATKOVIĆ (eds.), *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*. Zagreb 2007; J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 140–143, 163–168, 146–149.

554 Vedle prací M. Gross srov. např. Dubravko JELČIĆ – Tomislav SABLJAK (eds.), *Ante Starčević i njegovo djelo: Zbornik radova*. Zagreb 1997; Pavo BARIŠIĆ, *Ante Starčević (1823.–1896.)*. In: Andrea Feldman – Vladimir Stipetić – Franjo Zenko (eds.), *Liberalna misao u Hrvatskoj, prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*. Zagreb 2000, s. 105–119; Sabrina P. RAMET, *Ante Starčević: Liberal Champion of a "Citizen's State"*. In: Sabrina P. Ramet – James R. Felak – Herbert J. Ellison (eds.), *Nations and Nationalisms in East-Central Europe, 1806–1948*. Bloomington 2002, s. 135–144.

555 Vedle prací M. Gross srov. např. Ljerka KUNTIĆ, *Kvaternik i njegovo doba (1825–1871) [predgovor]*. In: Eugen Kvaternik, *Politički spisi: rasprave, članci, govori, memorandumi, pisma*. Zagreb 1971, s. 7–64; William B. TOMLJANOVICH, *Eugen Kvaternik (1825.–1871.)*. In: Andrea Feldman – Vladimir Stipetić – Franjo Zenko (eds.), *Liberalna misao u Hrvatskoj, prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*. Zagreb 2000, s. 137–146; Tomislav MARKUS, *Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859–1871*. In: *Povijesni prilozi* (Zagreb) 16, 1997, s. 159–222; Petar KORUNIC, *Hrvatska držaona ideja E. Kvaternika 1861. godine: program o organizaciji hrvatske države*. In: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (Zagreb) 30, 1997, s. 91–154.

slouží zájmům Vídně či Petrohradu a představují překážku pro afirmaci svébytné národní identity Chorvatů a dalších slovanských národů monarchie. Starčević dokonce popíral samotnou existenci starých Slovanů a tvrdil, že se jednalo o národnostně nevyhraněnou směsici obyvatelstva bez vlastního jména a identity, které jeho sousedé označovali výrazem Slované odvozeným od slova otrok (latinsky *sclavus*). Výrazy *Slovan* a *slovanstvo* byly dle jeho názoru prázdná slova bez jakéhokoliv obsahu, která ve skutečnosti představují účelově koncipovanou politickou zbraň v rukou zastánců šíření mocenského vlivu Ruska. Starčević se prostřednictvím tohoto konstruktů snažil zpochybnit samotnou podstatu slovanofilské orientace svých ideových protivníků. Současně ostře vystupoval také proti dobově populární romantické víře v legitimitu definování národní příslušnosti primárně na základě jazyka, která tvořila jeden z pilířů ideologie jihoslovanství a v odlišné podobě též představovala ústřední dogma definice srbské národní identity zformulované V. S. Karadžićem.

Pravaši sice rovněž věřili, že každý národ má svůj svébytný „duch“ či „duši“, na rozdíl od stoupců jihoslovanství ovšem za její nehlubší výraz nepokládali jazyk, ale dějinami prověřenou duchovní sílu a kontinuitu daného národního společenství. Pravašské pojetí přirozeného práva Chorvatů na národní svobodu a vlastní stát přitom bylo úzce spjato, ba přímo vyvěralo, z práva státního, jež pravaši pokládali za základní záruku zachování a výraz svrchovanosti chorvatského národa. Chorvaté mohou být dle jejich přesvědčení náležitě hrdi na svou historii, jež podává nevyvratitelné svědectví o jejich státoporných schopnostech, výjimečném postavení mezi evropskými národy a předurčenosti k mimořádnému dějinnému poslání. Právě prostřednictvím vzhledu do velkolepých chorvatských dějin je dle Starčeviče i Kvaternika možno odhalit „duch“ chorvatského národa a zároveň nalézt morální oporu a poučení pro současnost.

Bolestný kontrast mezi domnělým výjimečným postavením Chorvatů v dějinách evropské civilizace a jejich současnou politicko-správní rozdrobeností a nízkou mírou národní uvědomělosti si přitom vysvětlovali podvratnou činností jejich odvěkých nepřátel. Mezi nimi zaujímal v původním pravašství ústřední místo Habsburkové, kteří se prý při svém nástupu na chorvatský trůn roku 1527 zavázali k zachování a ochraně chorvatské státnosti. Ve skutečnosti ovšem po staletí porušovali tuto úmluvu uzavřenou mezi Ferdinandem I. Habsburským a chorvatskou šlechtou, která jej dobrovolně zvolila za chorvatského krále. Dle Starčeviče a Kvaternika z toho plyne, že Chorvaté mají nezpochybnitelné právo tuto smlouvu vypovědět a vystoupit z Habsburky vnuceného státoprávního svazku s ostatními zeměmi a národy monarchie, s nimiž je pojí výhradně osoba panovníka.⁵⁵⁶

556 Plnou suverenitu chorvatského národa měl vyjadřovat pravašský slogan *Bog i Hrvati!* (Bůh a Chorvaté!), který vyjadřoval Starčevićovo a Kvaternikovo přesvědčení, že nad svrchovaným chorvatským národem neexistuje žádný suverén, který by měl právo roz-

Pravašské učení tak v podstatě mělo velezrádný charakter,⁵⁵⁷ čímž se odlišovalo od ideologie jihoslovanství, jejíž tvůrci ve své politické praxi preferovali řešení chorvatské otázky v rámci monarchie, ačkoliv ani oni nevyklučovali hypotetickou možnost vzniku samostatného jihoslovanského státu zahrnujícího i chorvatské země. Dosažení plné politické suverenity Chorvatů ve společném státě s ostatními Jihoslovany přitom považovali za otázku vzdálené budoucnosti. Ke sjednocení slovanského jihu mělo podle jejich představ každopádně dojít na (kon)federalistickém základě a při plném respektování národní rovnoprávnosti Chorvatů, Srbů, Slovinců a Bulharů. Pravaši naopak v souladu s koncepcí politického národa věřili, že nositelem suverenity ve státě může být výhradně homogenní národ jednoho jména, jehož individualita a rozsah jsou definovány státoprávní tradicí. Za základní předpoklad realizace ideálů francouzské revoluce, k nimž se pravidelně hlásili, tudíž pokládali vznik národních států, které dle jejich přesvědčení představovaly jediný možný rámec pro naplnění principů národní i individuální svobody a rovnoprávnosti.

Doufali proto v proměnu mocenského uspořádání v Evropě, jež by vyústila v zánik habsburské monarchie, kterou pokládali za ztělesnění despotismu a hlavní překážku svobodného rozvoje chorvatského národa. Následně se měl na troskách nenáviděného císařství zrodit samostatný chorvatský národní stát, který by zahrnoval celé území, na něž se podle ideologů původního pravašství vztahovalo chorvatské státní právo, tj. celý slovanský jih s výjimkou skutečně či domněle bulharských oblastí. Byli si přitom vědomi, že plně suverénní Chorvatsko nemůže vzniknout bez souhlasu a všestranné podpory evropských mocností, které by se přičinily o rozbití habsburské monarchie. Pravaši v tomto ohledu nejprve vkládali své naděje do Francie, již obdivovali jako kolébku soudobého pojetí národní suverenity. Po zklamání způsobeném porážkou Francie ve válce s Pruskem (1870) a následném sjednocení Německa však svou pozornost obrátili směrem na východ. Od sklonku 70. let totiž jako svého hlavního spojence začali vnímat dosud negativně hodnocené Rusko, které si získalo jejich přízeň protirakouským kurzem své dobové zahraniční politiky a zvláště pak svým balkánským angažmá za Velké východní krize.

Starčevićovi a Kvaternikovi bývá tradičně připisován rovnoměrný podíl na formulaci původní pravašské ideologie. V souvislosti s tím je ovšem třeba říci, že se jednalo o osobnosti, které se dosti lišili svým původem, temperamentem i zastávanými postoji.⁵⁵⁸ Zatímco Starčević se narodil

hodovat o jeho záležitostech. Slogan tak zpochybňoval feudální princip vládců „z Boží milosti“.

557 Jak píše J. Rapacka: „*Od obvinění z vlastizrady je chránila jediné oficiálně vyjadřovaná lojalita vůči Habsburkům, ale výhradně jako chorvatským králům, a nikoliv jako rakouským císařům či uherským králům.*“ (J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 165)

558 Jak uvádí M. Gross, zatímco tvůrci ideologie jihoslovanství „*Rački a Strossmayer zaujímali v zásadě stejné postoje, ideologové pravašství Ante Starčević a Eugen Kvaternik se znatelně*

do chudé rolnické rodiny v patriarchálním prostředí Vojenské hranice, Kvaternikovi vzdělaní a dobře situovaní rodiče patřili ke smetánce záhřebského měšťanstva. Budoucí národní ideologové se spřátelili již za žakovských let, kdy patřili k horlivým stoupcům ilyrského hnutí. Oba se zapsali ke studiu teologie v Pešti, které však ani jeden z nich nedokončil. Starčević později získal doktorát z filozofie a Kvaternik vystudoval právo. Základy původního pravašského ideologického systému položili odděleně již za Bachova absolutismu, definitivní podobu mu pak vtiskli v 60. letech. Od počátku přitom byly patrné rozdíly v jejich nátuře i interpretaci skutečnosti. Kvaternik se déle oprostoval od svého vroucného slovanofilství a vyznačoval se sklony ke křesťanskému mysticismu. Starčević ze svého mladického nadšení pro ideály ilyrismu a slovanské vzájemnosti vystřízlivěl již počátkem 50. let. Přestože byl i on praktikujícím katolíkem, na rozdíl od svého hluboce věřícího druhu nepřikládal náboženství klíčovou úlohu ve svém výkladu chorvatské minulosti a hodnocení vlastní úlohy v historickém procesu. Především jeho zásluhou nese původní pravašská ideologie výrazné antiklerikální rysy. Starčević víru pokládal za osobní záležitost, která plně náleží do intimní sféry. S tímto liberálním postojem korespondoval rovněž jeho hodnotově neutrální postoj k islámu a pro Kvaternika těžko přijatelná idealizace bosensko-muslimské šlechty, jež tvořila nedílnou součást Starčevićova učení.

Hlavní rozdíl mezi Starčevićem a jeho mladším souputníkem ovšem spočíval ve strategii, jejímž prostřednictvím hodlali dosáhnout svého cíle, tedy chorvatské národně-politické samostatnosti. Zatímco se Starčević soustřeďoval na osvětovou činnost, jíž hodlal „přípravit půdu“ pro vznik chorvatského státu; Kvaternik věřil, že k realizaci jejich společného ideálu je možno přispět také aktivním politickým angažmá, respektive kombinací diplomatických a revolučních prostředků. Již na sklonku 50. let se proto pokoušel navázat spojení s protirakousky orientovanými mocnostmi a různými emigrantskými skupinami. V roce 1858 dokonce přijal na určitou dobu ruské občanství, neboť věřil, že se mu podaří vstoupit do ruských diplomatických služeb a v rámci nich napomoci uskutečnění ideálu chorvatské samostatnosti. Vzhledem ke zřetelně velezrádnému charakteru svých aktivit strávil Kvaternik podstatnou část politicky aktivního života v emigraci (Rusko, Paříž, Turín, Milán aj.), kde pobýval celkem třikrát v letech 1858–1860, 1863–1865 a 1866–1867.

Vydal tehdy řadu cizojazyčných novinových článků, obsáhlejších statí či memorand,⁵⁵⁹ jejichž prostřednictvím seznamoval evropskou veřejnost

lišili ve svých pojetích, aniž se přitom narušoval rámec původního pravašského ideologického systému.“ (M. GROSS, Nacionalno-integracijske ideologije, s. 292)

559 Kvaternikovým nejvýznamnějším textem adresovaným zahraniční veřejnosti byla kniha *La Croatie et la Confédération italienne* (1859, Chorvatsko a Italská konfederace), která je považována za první ucelenou formulaci pravašské ideologie. Kvaternik v ní vylíčil Chorvatsko jako svébytnou státotvornou entitu ve vztahu k Pešti i Vídni a jako význam-

a státníky s postavením Chorvatska v habsburské monarchii, vyzdvihoval jeho dějinné zásluhy v obraně evropské civilizace proti Turkům a předeštěl jeho domněle výjimečnou úlohu v přerodu soudobé Evropy v mozaiku národních států. Za hranicemi vlasti se tak snažil šířit povědomí o Chorvatech a získat sympatie a podporu pro myšlenku jejich národní a politické suverenity. Chorvatskou otázku přitom vždy prezentoval jako důležitý prvek geopolitických plánů svých potenciálních spojenců, které se v různých obdobích pokoušel nalézt v ruských slavjanofilech, francouzské vládě, italských politicích či maďarské a polské politické emigraci. V závislosti na vývoji mezinárodně-politické situace tedy neustále měnil taktiku a vstupoval do styku s různorodými mocenskými centry a politickými skupinami, od nichž si sliboval podporu pro své pojetí řešení chorvatské otázky. Během svých emigrantských let tak navázal osobní kontakty s řadou výrazných dobových osobností, jako byl princ Napoleon, hrabě Cavour, Niccolò Tommaseo, Lajos Kossuth, Josef Václav Frič a další.

Jeho pokusy o internacionalizaci chorvatské otázky a uzavření vzájemně výhodných spojenectví ovšem nikdy nevyústily v konkrétní akci, jež by narušila stabilitu habsburské monarchie. Počátkem 60. let proto zklamaný Kvaternik dokonce krátkodobě koketoval s myšlenkou kompromisní dohody s vídeňským dvorem, která by garantovala vysokou míru chorvatské suverenity v rámci monarchie. Zanedlouho byl ovšem znovu donucen odejít do emigrace, kde se mj. zabýval plány na vyvolání protihabsburského povstání, které by formou vojenské intervence do Dalmácie podpořily oddíly italského vojevůdce Garibaldiho.⁵⁶⁰ Také tentokrát ovšem jeho úsilí nebylo korunováno úspěchem. Po zmaření nadějí vkládaných do Francie, která utrpěla osudovou porážku ve válce s Pruskem, se proto Kvaternik rozhodl jednat na vlastní pěst a na podzim roku 1871 učinil zoufalý pokus o vyvolání protirakouského povstání, jímž hodlal vyprovokovat intervenci mocností ve prospěch vzbouřeného Chorvatska. Za ohnisko vzpoury Kvaternik příznivě zvolil území Vojenské hranice, konkrétně oblast kolem obce Rakovica v Lice. Právě Krajina totiž v původní pravašské ideologii figurovala jako klíčová oblast pro dosažení chorvatské samostatnosti, a to díky svému vojenskému potenciálu a historickému významu.

Ačkoliv se vzbouřencům zpočátku podařilo získat podporu několika stovek hraničářů, rakovická vzpoura měla pouze lokální charakter, během několika dnů byla krvavě potlačena a samotný Kvaternik v jejím závěrečném dějství padl.⁵⁶¹ Jeho bouřlivá biografie a tragická smrt v tomto symbolicky důležitém, ale zároveň donkichotském pokusu o destabilizaci habsburské monarchie svědčí o jeho pevném odhodlání aktivně přispět

ného hráče evropské politiky. Zdůraznil přitom jeho neopomenutelnou úlohu při řešení východní otázky, o čemž bude řeč dále.

560 Srov. Miroslav ŠESTÁK, *Revoluční spolupráce E. Kvaternika s J. V. Fričem v letech 1863–1864*. Praha 1965.

561 Srov. J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 146–149.

ke vzniku svrchovaného chorvatského státu. Zarputilost, s níž směřoval k uskutečnění pravašského ideálu, přitom hraničila se zaslepeností, jež mu bránila ve střízlivém vyhodnocení situace a vlastních možností. Budiž řečeno, že tuto Kvaternikovu vlastnost lze do značné míry přičíst na vrub jeho výjimečné zbožnosti. Věřil totiž, že jej Bůh vyvolil k výjimečné misi, kterou má vykonat ve prospěch chorvatského národa. Svě jednání pak nejednou přizpůsoboval domnělým Božím vnuknutím či znamením. Přestože podle všeho tajil organizaci povstání před Starčevićem a dalšími čelnými pravaši, jeho čin rozpoutal vlnu represí proti Straně práva, která tímto utrpěla citelnou ránu, z níž se vzpamatovala až na sklonku 70. let. V důsledku Kvaternikovy rané smrti se také zčásti vytratilo povědomí o jeho zásadním přínosu pro formulaci původní pravašské ideologie, jež byla pozdějšími generacemi zpravidla primárně percipována jako Starčevićovo dílo.

Starčević byl osobností zcela odlišného ražení, o čemž nejlépe vypovídá jeho pojetí vlastní úlohy v procesu chorvatské národně-politické emancipace. Považoval se totiž v první řadě za ideového vůdce a učitele, který promlouvá k vlastnímu národu, odhaluje jeho minulost, charakter i nepřátele a především usměrňuje jeho kolektivní vůli k realizaci absolutního ideálu, tedy dosažení chorvatské národní svobody a politické samostatnosti. Klíčový prvek tohoto procesu spatřoval v obrodném působení na chorvatskou inteligenci, jež měla prostřednictvím četby jeho spisů prozřít a následně šířit pravašské učení mezi méně vzdělané segmenty chorvatské společnosti. Stejně ambice měl sice také Kvaternik, na rozdíl od něj se ovšem Starčević důsledně protivil praktické politické činnosti, neboť ji za stávajícího postavení chorvatského národa v monarchii a převažujícího vlivu stoupenců jihoslovanství na domácí politiku, pokládal za bezpředmětnou, ba dokonce nemorální.

Jako stoupenec ideálů francouzské revoluce a racionalistického pojetí pokroku však věřil, že lidstvo směřuje ke kvalitativně vyššímu stádiu svého vývoje, jež nastoupí ve chvíli, kdy zvítězí národní princip a celé lidské pokolení bude strukturováno do národních států, v rámci nichž se budou moci jednotlivé národy svobodně rozvíjet a společně tvořit jednotné, etičtější a osvícenější lidstvo. Sám k tomuto cíli hodlal přispět svým učením, které mělo Chorvaty připravit k tomu, aby byli dostatečně zralí ke zformování vlastního národního státu ve chvíli, kdy v důsledku vývoje mezinárodně-politické situace zanikne habsburská monarchie a další evropské „despocie“. Starčević přitom s Kvaternikem nesdílel přesvědčení, že by tento vytoužený moment mohl nastat ještě za jeho života. V tom také tkvěla jedna z příčin, proč ve svém působení upřednostňoval teorii před praxí.

Charakteristickým prvkem národních ideologií 19. století, včetně té pravašské, byla romantická víra v jedinečné poslání, k němuž byl každý národ předurčen, a které má vykonat ku prospěchu celého lidstva. Povaha této mise přitom plyne z věčného „ducha“ či „génia“ toho kterého národa. Ideologové původního pravašství věřili, že právě jejich učení tento „duch“

dokonale postihuje, pročez by je Chorvaté měli následovat, pokud hodlají jednat v souladu se svou dějinnou misí a dosáhnout plné národně-politické suverenity.⁵⁶² V této souvislosti budiž zopakováno, že Starčević a Kvaternik zastávali postoj, že „génia“ chorvatského národa lze nazřít v jeho slavné historii, která příkře kontrastuje s jeho neutěšenou současností. Chopili se jej proto definovat na základě dějinných událostí, jevů a osobností, jež pochopitelně interpretovali a hodnotili v souladu se svými ideologickými východisky a subjektivními kritérii vycházejícími z aktuálních potřeb. Postupovali tak způsobem, který je charakteristický pro všechny účelové výklady minulosti.

Kvaternikovo pojetí historie bylo zároveň silně ovlivněno jeho hlubokou religiózností. Chorvatské dějiny totiž vykládal jako svědectví o Božské vyvolenosti svého národa k obraně svobody, křesťanské Evropy a západní civilizace před expanzivním a despotickým Východem. Mezi nepřátele vznešených hodnot, jež prý Chorvaté po staletí představovali a hájili, přitom Kvaternik zahrnoval nejen „tradiční“ Avary, Tatary a Turky, ale také Franky (Němce), Maďary a Rusko. Starobylý ideologem o Chorvatsku jako předhradí křesťanského světa (*antemurale christianitatis*), jež tvoří základ jeho názírání na chorvatskou historii, tak usouvztažnil se současností. Staletý zápas mezi svobodou a otroctvím podle Kvaternika nadále trvá, přičemž dnes tyto antagonistické principy ztělesňují Francie a Rusko. Věřil, že v budoucnu dojde k jejich konfliktu, v němž sehrají důležitou roli Chorvaté.⁵⁶³ Boží prozřetelnost je prý totiž usadila na strategicky významném východním pobřeží Jadranu, které vždy bylo a dodnes zůstává předmětem zájmu mocností. Samotná poloha tudíž Chorvaty předurčuje k tomu, aby se jako významný hráč zapojili do mezinárodní politiky a ve vlastní prospěch využili střety mezi jejich klíčovými aktéry. V tom také spočívá jejich zásadní přednost vůči sousedním národům, především Maďarům, kteří si činí neoprávněné nároky na chorvatské území.

Chorvaté tak podle Kvaternika musí zužitkovat svou výjimečnou geopolitickou pozici a učinit vše pro to, aby na základě svého přirozeného i státního práva znovunabyli plnou národní i politickou svobodu, kterou jim po staletí upírali barbarští Maďaři a absolutističtí Habsburkové. Vznik samostatného chorvatského státu přitom Kvaternik prezentoval jako záruku, že Chorvaté budou nadále moci plnit svou dějinnou misí, k níž je před-

562 Pravašství v podstatě ztotožňovali s celonárodním hnutím, v jehož čele stojí elita tvořená osvícenými muži, kteří poznali „ducha“ chorvatského národa. Není proto divu, že se v programových vyjádřeních pravašské ideologie setkáváme se synonymickým užíváním pojmů *pravaš* a *Chorvat*. Pravaši jsou podle Starčeviče jedinými ‚myslícími Chorvaty‘, kteří mají za úkol upevnit národní cítění, sebevědomí a vůli ke státní suverenitě mezi svými spoluobčany.

563 Tuto víru v budoucí konflikt „despotického“ Ruska se „svobodomyslnou“ Francií, jež jimiž přirozenými spojenci jsou Chorvaté, dlouho sdílel i Starčević. Bylo tomu tak až do jeho výše zmiňovaného obratu ve prospěch Ruska, vyvolaného proměnami geopolitické situace na evropském kontinentě.

určila Prozřetelnost a která koresponduje s jejich národním „duchem“. Ten se prý vyznačuje statečností, obětavostí, svobodomyšlností a smyslem pro spravedlnost. Kvaternik ve svých spisech vykresluje Chorvaty jako národ, který od svého zjevení na historické scéně vystupoval jako praporečník svobody, jenž svým hrdinným odporem proti utiskovatelům všeho druhu sloužil za příklad ostatním národům. Ačkoliv po staletí mučednický bránil křesťanský Západ, tato jeho oběť nebyla náležitě oceněna. Výjimečné historické zásluhy přitom Chorvaty již samy o sobě opravňují k tomu, aby po Evropě požadovali vlastní národní stát. Ten by se měl rozkládat na celém chorvatském historickém území, jehož hranice Kvaternik i Starčević ztotožňovali s domnělým rozsahem původního chorvatského státu, jehož zrod datovali do 7. století.

Také Starčević v zájmu mobilizace svých současníků, respektive upevnění jejich chorvatského národního vědomí a vůle k dosažení státní suverenity konstruoval idealizovaný obraz chorvatské národní minulosti.⁵⁶⁴ Na základě selektivního a svévolného výkladu historických pramenů přitom dospěl k závěru, že Chorvaté mají velkolepější dějiny než kterýkoliv jiný soudobý národ.⁵⁶⁵ V souladu s koncepcí státního práva, jejíž zastánci s oblibou argumentovali starobylostí nároku daného národa na určité území, se stejně jako Kvaternik zaměřil na nejstarší období chorvatských dějin. Chorvaté prý po svém příchodu do jihovýchodní Evropy vytvořili barbarský stát v srdci křesťanství, který vzdoroval Východu i Západu. Nejenže přitom přemohli místní nejmocnější národ Avary a „navždy přerušili pravou tepnu obcování mezi křesťanským Východem a křesťanským Západem“,⁵⁶⁶ ale současně prokázali také mimořádnou duchovní sílu, když svou národností procdhnuli veškeré obyvatelstvo obsazeného území, včetně Římanů, jejichž zákony a instituce odmítli přijmout. Starčević proto považoval „všechn lid mezi Makedonií a Německem, mezi Dunajem a Jaderským mořem“ za Chorvaty,⁵⁶⁷ neboť na základě účelové interpretace spisu Konstantina Porfyrogenneta *O spravování říše* dospěl k závěru, že chorvatský stát se rozkládal od Korutan po Makedonii, již považoval za součást národního území bulharského. V souladu s touto představou o původním rozsahu chorvatského státu Starčević dělil obyvatelstvo celého slovanského jihu na Chorvaty a Bulhary.⁵⁶⁸ Důsledně přitom popíral národní svébytnost

564 Srov. Petr STEHLÍK, *Historické mýty o chorvatské národní identitě v ideologii Anteho Starčeviće*. In: Marek Příhoda – Kateřina Kedron (eds.), *Etnicita slovanského areálu (Historické proměny a současný stav)*. Praha – Červený Kostelec 2011, s. 151–161.

565 Ante STARČEVIĆ, *Djela 3. Znanstveno političke rasprave*. Varaždin 1995 (reprint 1. izd. Zagreb 1894), s. 28.

566 Tamtéž, s. 29.

567 Tamtéž, s. 49.

568 Starčevićovo megalomanství charakteristické pro jeho představy o rozsahu a dějinné úloze chorvatského národa lze částečně považovat za výraz ovlivnění domácí tradicí slavismu, v první řadě učením P. Rittera Vitezoviće. Srov. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologie*, s. 22–23.

Slovinců a Srbů. Kvaternik s ním zpočátku sdílel jenom absolutní negaci existence slovinského národa, jehož příslušníci ve spisech pravašských ideologů obvykle figurovali jako „horští“ či „noričtí Chorvaté“. Odlišný postoj však Kvaternik zaujímal k národní svébytnosti Srbů. Bylo to dáno tím, že zatímco Starčević kladl východní hranici chorvatského státu na řeku Timok v dnešním východním Srbsku, Kvaternik dlouho zastával názor, že Chorvatsko (a tím pádem i chorvatské osídlení) odpradávná sahá „jen“ do řeky Driny, která tvoří hranici mezi Bosnou a Srbskem. Uznával proto existenci srbského národa na území Srbského knížectví a v jižních Uhrách. Znevažoval však dějinné zásluhy a význam Srbů ve srovnání s Chorvaty, které prohlašoval za nejznamenitější slovanský národ.⁵⁶⁹ Časem se přitom stupňovalo protisrbské ladění jeho textů, až se nakonec na sklonku 60. let ztotožnil se Starčevićovou úplnou negací srbské národní identity.⁵⁷⁰ Tehdy mimo jiné v jednom ze svých novinových článků vykreslil chorvatství a srbsství jako dva protichůdné principy, z nichž první ztělesňuje svobodu a druhý otroctví.⁵⁷¹ Tím se definitivně přiblížil Starčevićovým pohledům na srbské jméno a národní individualitu.

Starčević důsledně popíral národní svébytnost Srbů již od roku 1852, kdy poprvé vyslovil některé základní postuláty velkochorvatské ideologie. Stalo se tak v reakci na výše přiblíženou stať V. S. Karadžiče *Srbi svi i svuda* (1836, vydáno 1849, Srbi všichni a všude), jejíž autor rozčlenil slovanský jih na základě jazykového kritéria, přičemž radikálně zredukoval velikost chorvatského národa na mluvčí čakavského dialektu. Starčević na Karadžičovu teorii o Srbech tří vyznání, jejichž společná identita vyvěrá ze sdílené příslušnosti ke štokavskému nářečnímu korpusu, odpověděl dogmatickou negací srbského jména a národa. Se svým protivníkem přitom sdílel iluzorní představu, že hranice mezi jednotlivými národními společenstvími lze vymezit na základě vědecky verifikovatelných skutečností. Zatímco však Karadžić vycházel z dnešního pohledu překonaného učení průkopníků slavistiky, Starčević svou argumentaci zakládal na svévolné interpretaci historických pramenů, již přizpůsoboval svému přesvědčení o prvotním rozsahu chorvatského státu a výjimečném „duchu“ chorvatského národa.

569 Kvaternik na rozdíl od Starčeviće uznával kategorii Slovanstva a Chorvaty pokládal za jeho nedílnou součást. Ačkoliv sdílel Starčevićův dobový odpor vůči Rusku, ve svých textech opakovaně hrozil, že pokud přirození chorvatští spojenci zklamou jejich důvěru, tak Chorvaté opustí svou prozápadní orientaci a přihlásí se ke svému slovanství, s nímž ve své zahraniční politice operuje Rusko. Učiní tak prý navzdory tomu, že se zájmy Chorvatů shodují se zájmy Západu, což se Kvaternik snažil prokázat ve svých programových spisech. Slovanská, tj. proruská, varianta řešení chorvatské otázky tudíž pro něj vždy představovala alternativu k variantě prozápadní, kterou ovšem preferoval.

570 M. Gross zastává názor, že se tak stalo pod vlivem vášnivých chorvatsko-srbských polemik na stránkách dobového tisku (M. GROSS, *O nacionalnoj ideologiji*, s. 32).

571 M. GROSS, *Povijest pravaške ideologie*, s. 160–161.

Své pohledy na srbské jméno a národ nejpodrobněji rozpracoval ve spise *Ime Serb* (1868, Jméno Srb),⁵⁷² v němž mj. ostře polemizuje s P. J. Šafaříkem, který po jistou část své badatelské kariéry zastával názor, že se srbské jméno původně vztahovalo na většinu Slovanů. Starčević zarputile vyvrací argumentaci svého názorového oponenta, přičemž poznamenává, že se Šafařík ani nemusel obtěžovat s dokazováním významové shody mezi výrazy *Srb* a *Slovan*, neboť obě tato jména prokazatelně označují otroka. Srbské jméno se přitom Starčević snaží dehonestovat nejen tvrzením, že je odvozeno z latinského slova *servus* (tj. otrok, sluha), ale také zjevnou etymologickou konstrukcí, kterou ztotožňuje výraz *Srb* s kořenem slov svrab či svrbět. Důkazy pro svou negaci srbského jména a národní svébytnosti vyvozuje z širokého spektra dokumentů a svědectví antické, středověké a raně novověké provenience. Dochází přitom k obdobnému závěru, jako v případech svých úvah o Slovanech. Srbským jménem prý byly odpradávná označovány otrocké masy nejrůznějšího původu bez vlastního národního „ducha“. Starčević opět věnuje zvláštní pozornost výkladu spisu Konstantina Porfyrogenneta, přičemž mj. tvrdí, že zeměpisným jménem *Serbia* Byzantinci nenazývali konkrétní stát, ale různé oblasti, jež se vyznačovaly vysokou koncentrací římských otroků, kteří postupně přejali identitu národů, na jejichž území přebývali. Část těchto otrockých mas, jež žily na území dnešního Srbska, které staří Chorvaté začlenili do svého státu, prý spolu s jeho ostatními původními obyvateli splynula v jeden chorvatský národ. Údajně se tak mělo stát poté, co Chorvaté přijali křesťanství.

V jiném spise z téhož roku Starčević uvádí, že se obdobným způsobem kroatizovalo také nomádské obyvatelstvo, které se od 14. století pohybovalo po chorvatských částech osmanské říše.⁵⁷³ Očividně má na mysli Vlchy,⁵⁷⁴ kteří se prý promísili s Chorvaty pravoslavného a katolického vyznání, od nichž přijali křesťanskou víru a chorvatskou národnost. Skutečnost, že se dnes pravoslavné obyvatelstvo v některých částech zamýšlené chorvatské vlasti nazývá srbským jménem, si Starčević vysvětloval podobně jako příčinu vysoce rozvinutého slovanského cítění řady svých současníků. Tedy jako důsledek nepřátelské propagandy, jež má za cíl narušit jednotu a oslabit „duch“ chorvatského národa. Její počátek přitom klade do období vlády cara Petra I., který prý přistoupil k politické instrumentalizaci pravoslaví, načež tento „*duch vtrhl do východní církve Chorvatska a Turecka*“.⁵⁷⁵ Stalo se tak údajně s pomocí domácích odrodilců, kteří jednaj

572 Srov. A. STARČEVIĆ, *Djela* 3, s. 49–88.

573 Srov. Tamtéž, s. 115.

574 Vlchy se v tomto kontextu rozumí pozůstatky románského či romanizovaného obyvatelstva Balkánu z časů Říma, které se po příchodu Slovanů na Balkán uchýlilo do hor, kde se zpravidla věnovalo pastevectví. Díky nomádskému způsobu života v převážně odlehlých oblastech odolávali Vlaši po staletí asimilaci a uchovali si svůj románský jazyk a kulturu. (Srov. J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 190–192)

575 Tamtéž, s. 116.

na příkaz Ruska a Rakouska, přičemž si za svůj cíl vytkli vytvoření srbské národnosti z pravoslavných Chorvatů.

Starčević za tyto domnělé loajální vykonavatele cizí vůle a úhlavní nepřátele principů svobody a národnostního sebeurčení považoval v prvé řadě své protivníky z tábora zastánců slovanské vzájemnosti a spolupráce. Ve většině svých spisů nevybíravě napadal zejména tvůrce a přívržence ideologie jihoslovanství, které označoval hanlivě zamýšlenými přídomky *slavosrbové* a *maďarolci*. První složenina měla postihnout jejich dvojnásobnou otrockou povahu (Slovan – *slavus*, Srb – *servus*), druhá pak vyjadřovala, že se jedná o sluhy dvou pánů – Maďarů a Rakouska (Tyrolanů). Po staletí trvajícím odnárodňovací proces Chorvatů iniciovaný Rakouskem by dle Starčevićova mínění nikdy nemohl dosáhnout takové intenzity bez pomoci těchto národních zrádců, mezi něž pravaši řadili také významné osobnosti chorvatských dějin, které podle jejich přesvědčení sloužily cizím zájmům (např. Nikola Šubić Zrinski či bán J. Jelačić).⁵⁷⁶ Tyto domněle bezpáteří a otrocky smýšlející jedince, jimž jsou zcela cizí autentický národní duch a zájmy, tudíž Starčević nalézal ve všech dějinných obdobích, a to v nejen v rámci chorvatského národa, ale také mezi Rusi či Francouzi.

V době velké východní krize (1875–1878), která vedla k eskalaci chorvatsko-srbského sporu o národní a politickou příslušnost Bosny, ovšem Starčević do proradného „plemene slavosrbského“ zahrnul také prakticky celý srbský národ,⁵⁷⁷ jenž v podstatě ztotožnil s amorálním nomádským živlem, který prý po staletí měnil své jméno a jazyk v závislosti na tom, kde momentálně přebýval. Z tohoto „plemene“ bez vlastní národní identity, ovšem vydělil významné osobnosti srbských dějin, jejichž konání považoval za projev svobodomyšlného a státotvorného „génia“ chorvatského národa (nejjasnější chorvatskou dynastií Nemanjićů,⁵⁷⁸ velkého Miloše Obrenoviće' ad.⁵⁷⁹). Důsledně tedy hájil tezi, že mezi Alpami a Makedonií to

576 Nikola Šubić Zrinski (kolem 1508–1566), chorvatský bán a vojevůdce, který se vyznamenal při obraně pevnosti Szigetú v jižních Uhrách, v jejímž závěru padl, ale spolu se svými muži zmařil turecké tažení na císařskou metropoli Vídeň. J. Jelačić, chorvatský bán a vojevůdce, který se významně podílel na potlačení revoluce v letech 1848–1849. Pravaši na druhou stranu pochopitelně pěstovali kult vlastních „národních hrdinů“. Eminentní místo mezi nimi zaujímal Petar Zrinski (1621–1671) a Fran Krsto Frankopan (1643–1671), jejichž neúspěšné protihabsburské spiknutí v druhé polovině 17. století prezentovali jako následováníhodný akt vzdoru proti úhlavnímu utiskovateli chorvatského národa. Takto ahistoricky interpretovaný odkaz „chorvatských mučedníků“ se stal jedním z podnětů rakovické vzpoury, kterou Kvaternik zorganizoval v roce dvousetletého výročí popravu zmíněných představitelů dobově nejvýznamnějších chorvatských šlechtických rodů. Srov. J. RAPAČKA, *Leksikon*, s. 181–187.

577 Srov. spis *Pasmína slavosrbska po Hrvatskoj*. Zagreb 1876, In: A. STARČEVIĆ, *Djela 3*, s. 137–216.

578 Nemanjići byli srbskou středověkou panovnickou dynastií v letech 1166–1371.

579 Miloš Obrenović (1780–1860) byl srbským knížetem v letech 1815–1839 a 1858–1860. Tento zakladatel panovnické dynastie Obrenovićů stál v čele druhého srbského povstání (1815–1817) proti osmanské nadvládě, během něž byly položeny základy autonomního Srbského knížectví.

byli pouze Chorvaté, kdo rozvinul vlastní národní „duch“, který se prý od-nepaměti vyznačuje tendencí vládnout.⁵⁸⁰ Chorvaté jím přitom „prodchlí“ veškerý lid obývající území, na němž se kdysi rozkládal mocný chorvat-ský stát. Skutečnost, že se část obyvatel teritoria vymezeného domnělým chorvatským státním právem nepovažuje za Chorvaty, si Starčević vyklá-dal jako důsledek odnárodnění vyvolaného cizinci a prostřednictvím své slavosrbské konstrukce. On i Kvaternik přitom věřili, že se jim na základě svých historických argumentů podaří přesvědčit Slovinci a Srby, kteří se pokládají za příslušníky svébytných národů, aby se přihlásili k chorvatské národnosti. Zároveň ale zdůrazňovali, že se musí jednat o jejich svobodné rozhodnutí, které jim nikdo nemůže vnucovat silou. V případě, že ovšem hodlají setrvat na svém odmítavém stanovisku, tak je dle Starčevićova ná-zoru čeká nevyhnutelná asimilace ze strany okolních národů, v první řadě Němců, Rumunů a Bulharů.

Je pochopitelné, že radikální postoje Starčeviće a Kvaternika k otázce národní svébytnosti Slovinců a Srbů, ale také mnohé další dogmaticky po-jímané principy původní pravašské ideologie, musely být přehodnoceny ve chvíli, kdy se její přívrženci hodlali aktivně zapojit do politické praxe, která po svých aktérech vyžaduje umění kompromisu a hledání konstruk-tivních řešení. Tato situace nastala v 80. letech, kdy pravašství nabylo roz-měry národně-politického hnutí udávajícího ráz dobové fázi chorvatské národní integrace. Nárůst jeho popularity souvisel s tím, že se výrazněji rozšířily řady drobného měšťanstva, jehož příslušníci byli vedle studentů nejčastějšími příznivci tohoto učení, které v podstatě reflektovalo světo-názor a artikulovalo zájmy nižší střední třídy chorvatské společnosti. Tím se odlišovalo od konkurenčního a dosud dominantního jihoslovanství, jež konvenovalo s představami a cíli úzké vrstvy intelektuálů, povětšinou materiálně dobře zabezpečeného měšťanstva a liberálních kněží, díky če-muž mělo více elitářský charakter. Ačkoliv se také Starčević a Kvaternik snažili primárně oslovit málopočetnou inteligenci, která měla jejich učení šířit mezi ostatní vrstvy společnosti, Strana práva nakonec získala mnoho sympatizantů rovněž mezi méně vzdělaným obyvatelstvem chorvatských měst. Dokonce je možno říci, že právě jejím prostřednictvím bylo drobné měšťanstvo zahrnuto do procesu chorvatské národní integrace.

Stejně jako ostatní chorvatské národně-integrační ideologie se také pra-vašství zrodilo na území bánského Chorvatska, odkud se šířilo do dalších oblastí, kde se formoval moderní chorvatský národ (Dalmácie, Istrie, Bos-na). Jeho vrcholnou autoritou zůstával i v době, kdy přerostlo do podoby masového hnutí Starčević, který se však nadále rezolutně odmítal účastnit každodenní politiky. Mladší předáci Strany práva naopak začali aspirovat na vlastní podíl na politickém rozhodování. Samotným vstupem do poli-

580 Proto také tvůrci pravašské ideologie opakovaně zdůrazňovali, že současné nesvobod-né postavení Chorvatů, kteří slouží dvěma pánům (Němcům a Maďarům) je nepřiroze-né a krajně nežádoucí, neboť je v rozporu s „duchem“ chorvatského národa.

tické praxe přitom porušili jednu ze zásad Starčevićova učení. V 80. letech ještě pravaši trvali na velezrádném požadavku vytvoření samostatného chorvatského státu na troskách Rakouska-Uherska, takže nebyl zpochybněn základní prvek původního pravašství. Některé další klíčové postuláty Starčevićovy doktríny, jako byl odpor vůči slovanství či popírání existence srbského a slovinského národa, ovšem byly postupně přehodnoceny, neboť pro Stranu práva představovaly překážku při hledání potenciálních spojenců.

K otupení protislovanského ostří pravašského učení dal nakonec podnět samotný Starčević tím, že své naděje na rozbití habsburské monarchie a vytvoření samostatného Chorvatska začal spojovat se slovanským Ruskem. V tradičně slovanofilském prostředí, které slovanství pokládalo za podstatný rys chorvatské identity, beztak Starčevićův odmítavý postoj ke všemu slovanskému představoval těžko stravitelnou anomálii. V chorvatské společnosti rovněž nikdy nenalezla širší podporu jeho absolutní negace srbské národní svébytnosti, respektive zahrnování Srbska do území, na něž se vztahuje chorvatské státní právo. I mezi pravaši již v 80. letech převážilo mínění, že východní hranice chorvatského státního a národního prostoru leží na Drině a nikoliv na Timoku. Starčević se sice s tímto postojem implikujícím uznání existence srbského národa nikdy zcela neztotožnil, zároveň jej ovšem ani nezpochybňoval.⁵⁸¹ Postupem času přitom dokonce část pravašů byla ochotna připustit srbskou národní individualitu na území Trojjediného království a Bosny a Hercegoviny. Ani popírání národní svébytnosti Slovinců nebylo dlouhodobě udržitelné, zvláště poté co pravašství zapustilo kořeny i v národnostně smíšené Istrii, kde od samého počátku národní integrace úzce spolupracovali předáci chorvatského a slovinského národního hnutí.

Rozkvět pravašství a participace jeho představitelů na politickém životě tedy vedly k postupnému narušování soudržnosti ideologického systému zformulovaného Starčevićem a Kvaternikem. Současně se pochopitelně měnil také politicko-společenský kontext, v němž toto učení ovlivňovalo utváření moderního chorvatského národa. Svou úlohu katalyzátoru chorvatské národní integrace přestalo plnit po odeznění svého zlatého věku, který bývá kladen do 80. let. V následujícím desetiletí prošlo stejně jako konkurenční národně-integrační ideologie jihoslovanství zásadním přerodem. Vzájemné sblížení jedné části pravašů s příslušníky donedávna demonizovaného jihoslovanického tábora nakonec kolem přelomu století

581 V článku *Slovinci i Srbi* (Slovinci a Srbové) z roku 1883 ovšem také on zaujal smířlivější postoj k této otázce, když mj. konstatoval, že není důležité, jak se lidé budou sami nazývat, ale zda budou všichni svobodní a šťastní: „*Mi pazimo samo na stvaru obćenite slobode i sreće, i na ljude koji su za nje ili proti njima, a za pojedina imena, makar kakova, ne marimo. Zato, makar se svi proglasili za Hotentote ili nas se svaki zvaao posebnim imenom, samo da bude mo svi slobodni i srećni!*“ (Ante STARČEVIĆ, *Izabrani spisi*. Prir. Blaž Jurišić. Zagreb 1943, s. 250)

vyústilo v jejich politickou a ideologickou fúzi. Národní a politické samostatnosti Chorvatů přitom hodlali dosáhnout v úzké spolupráci se Srby, a to v rámci společného jihoslovanského státu. Druhá skupina pravašů sice nadále důrazně odmítala veškeré plány postavené na myšlence slovanské sounáležitosti, ale zároveň se zpronevěřila základnímu principu původní pravašské ideologie, kterým byl ideál samostatného chorvatského státu. Tito tzv. frankovci (podle svého předáka Josipa Franka) totiž řešení chorvatské otázky spatřovali v posílení chorvatské státnosti v rámci habsburské monarchie, a to prostřednictvím její trialistické či subdualistické přestavby. Vydali se proto cestou úzké spolupráce s dynastií. Moderní pravašství,⁵⁸² jehož počátky klademe do poslední dekády 19. století, tudíž bylo v příkrém rozporu se samotnou podstatou původní pravašské ideologie, což bylo ze strany jeho představitelů maskováno pěstováním Starčevićova kultu. S učením jejich idolu ovšem měla prorakouská a postupně se klerikalizující politika frankovců pramálo společného. Nejinak tomu bylo i v případě četných dalších politických uskupení a hnutí, jež vznikla během 20. století, a která se hlásila k odkazu „otce národa“.

8. 2. Bosna jako součást chorvatského historického, státního a národního prostoru

Bosenskou problematikou se Starčević a Kvaternik obvykle zabývali ve svých textech věnovaných východní otázce,⁵⁸³ jejímž řešení přikládali mimořádný význam, neboť se jednalo o jeden z klíčových předpokladů ob-

582 Srov. Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895–1903*. Zagreb 2001; Jasna TURKALJ – Zlatko MATIJEVIĆ – Stjepan MATKOVIĆ (eds.), *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*. Zagreb 2007.

583 Tomu také odpovídá zaměření většiny dosavadních studií, jejichž autoři se dotýkají tématu postavení Bosny v původní pravašské ideologii. Tuto látku totiž zkoumají v kontextu Starčevićových a Kvaternikových pohledů na východní otázku. Srov. Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Ante Starčević i istočno pitanje*. In: Dubravko Jelčić – Tomislav Sabljak (eds.), *Ante Starčević i njegovo djelo: Zbornik radova*. Zagreb 1997, s. 99–120; TÝŽ, *Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859–1868)*. In: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (Zagreb) 28, 1995, s. 84–95; Nikša STANČIĆ, *Istočno pitanje i Hrvati Eugena Kvaternika [predgovor]*. In: Eugen Kvaternik, *Istočno pitanje i Hrvati*. Zagreb 1997, s. 9–23. Výjimku v tomto ohledu představuje stručný referát N. Budaka, který se přímo věnuje postavení Bosny ve Starčevićově učením: Neven BUDAK, *Ante Starčević i Bosna*. In: Godišnjak društva istoričara Vojvodine (Novi Sad) 1978, s. 137–140. Nelze ovšem opomenout ani výše zmíněné monografie M. Gross, které obsahují rozbor jednotlivých spisů a článků pravašských ideologů, včetně těch, které se týkají bosenské problematiky. Starčevićovým pohledům na bosenskou muslimy věnoval jedno své pojednání spíše esejistického rázu sociolog Esad Čimić: Esad ČIMIĆ, *Starčević i fenomen muslimana*. In: Dubravko Jelčić – Tomislav Sabljak (eds.), *Ante Starčević i njegovo djelo: Zbornik radova*. Zagreb 1997, s. 89–98.

novy chorvatské státní integrity a suverenity.⁵⁸⁴ Právě Bosna přitom měla tvořit geografické jádro budoucího chorvatského státu. Není proto divu, že v řadě svých spisů zarputile popírali nároky Srbska a Srbů na tuto zemi. Charakteristicky sžíravým způsobem zároveň napadali čelné představitele Národní strany, kteří v rámci své jihoslovanské politiky kalkulovali s možností připojení Bosny k Srbsku. Tvůrci pravašské ideologie totiž v souladu se svými výše popsányými představami o rozsahu původního chorvatského státu a národní identitě Chorvatů pokládali Bosnu za historicky, politicky i národnostně výlučně chorvatské území.

Přestože byli Starčević a Kvaternik přesvědčeni, že chorvatské státní právo na Bosnu vzniklo a nepřetržitě trvá již od 7. století, kdy se podle nich tato oblast stala součástí státu starých Chorvatů, ve svých textech často operovali také s argumentem, který sice nebyl původní, ale dobově rozšířený a v kontextu habsburského legitimismu relevantnější. Tím bylo zdůrazňování zmíněné historické příslušnosti západobosenských krajů mezi Unou a Vrbasem k Chorvatskému království.

Osmané si totiž tuto oblast (Turecké Chorvatsko) podmanili teprve v letech 1528–1592, což znamená, že se tak stalo až po nástupu habsburské dynastie na chorvatský trůn (1527).⁵⁸⁵ Tuto skutečnost přitom ideologové pravašství interpretovali jako jeden z důkazů věrolomnosti Habsburků, které prý Chorvaté dobrovolně zvolili za své krále na základě příslibu, že budou bránit chorvatskou teritoriální celistvost.⁵⁸⁶ Chorvatsko však za jejich vlády naopak ztratilo další území, která dosud zůstávají pod tureckou nadvládou.⁵⁸⁷ Děje se tak přitom navzdory skutečnosti, že se Habsburkové

584 Jak při jedné příležitosti poznamenal Starčević, o východní otázce prý četl a přemýšlel více než řada evropských diplomatů, státníků a publicistů, neboť se tento problém přímo týká „*polovice Hrvatske, a i na drugu će njenu polovicu utjecati.*“ (Ante STARČEVIĆ, *Istočno pitanje*. Zagreb 1992³, s. 17)

585 Starčević si kupříkladu v dopise z roku 1885, který adresoval českému novináři a politikovi Gustavu Eimovi, stěžuje, že při jednáních o začlenění okupované Bosny do administrativního uspořádání Rakouska-Uherska není brána v potaz skutečnost, že Chorvatsku patří území mezi Vojenskou hranicí a Vrbasem, které jeho vlast ztratila za vlády Habsburků: „*Komad Hrvatske medju današnjom Granicom i medju Vrbasom odciepljen je od naše domovine za današnje dinastije. Kada se govori o utjelovljenju Bosne i Hercegovine, ne kaže se ni da se onaj komad ima ovoj Hrvatskoj povratiti, nego se hoće da se one pokrajine razdi- ele na Austriju i na Magjariju ili da budu skupnim njihovim vlasništvom.*“ (A. STARČEVIĆ, *Izabrani spisi*, s. 392)

586 Starčević ve svém projevu proneseném 27. ledna 1866 tvrdil, že: „*samo ona stranka Hrvatah, koja verova, da će Habsburgi proterati Turčina barem iz Bosne, samo ta stranka izabra Habsburga Ferdinanda I. za našega kralja.*“ (Ante STARČEVIĆ, *Govori*. Prir. Pavo Barišić. Zagreb 1995, s. 60)

587 Starčević tuto skutečnost dokonce vytkl samotnému panovníkovi ve své interpelaci sepsané v reakci na okupaci Bosny roku 1878: „*Za ugovaranja 1527. i 1712. svečano obre- koše stariji Vašega Veličanstva štovati samostojnost naše domovine i nju upotpuniti. [...] Što bijaše Turčin do Vrbasa od Hrvatske osvojio, nije ovoj povraćeno, prem su Hrovati na rijeke krvi prolivali, i za zemlje, koje na njih ne spadahu. Pače velik komad ove kraljevine pronevjeran je Turčinu poslije 1527.*“ (Ante STARČEVIĆ, *Politički spisi*. Prir. Tomislav Ladan. Zagreb 1971, s. 308)

při své korunovaci zavazují, že budou usilovat o jejich navrácení právo-
platným vlastníkům.

Kvaternik ve své francouzsky psané knize z roku 1859 dokonce sdělo-
val zahraniční veřejnosti, již byl jeho text určen, že všechny mírové smlou-
vy, které Rakousko od konce 17. století uzavřelo s Tureckem, jsou neplat-
né. K jejich vyjednávání prý totiž nebyli přizváni zástupci chorvatského
národa, „*ačkoliv habsburský rod neměl právo cokoliv učinit bez jeho účasti*“,⁵⁸⁸
neboť se uzavřené dohody týkaly území, která dle historického, přiroze-
ného i mezinárodního práva patří Chorvatům. Tyto oblasti prý „*padly pod
turecké jařmo kvůli křivopřísežnictví a bezpráví*“ a chorvatský národ je pokládá
za své „*nedotknutelné vlastnictví, které tvoří nedílnou součást jeho teritoria a jeho
veřejného práva*“.⁵⁸⁹

Oba ideologové původního pravašství proto zastávali princip, že po-
kud Habsburkové mají v úmyslu obsadit Bosnu, potom tak mohou učinit
výhradně z pozice chorvatských králů a připojit ji k sjednocenému a svo-
bodnému Chorvatsku. Starčević proto i po okupaci Bosny Rakouskem-
Uherskem, tvrdil, že Habsburkové propásli příležitost tuto svou zahra-
ničněpolitickou avanturu ospravedlnit a „legalizovat“ právě tímto způso-
bem.⁵⁹⁰ Učinil tak například v jednom svém článku z roku 1882, v němž
mj. zopakoval všechny výše uvedené argumenty dokazující domnělé prá-
vo Chorvatů na Bosnu a doplnil je tvrzením, že „*Bosna a Hercegovina byly
po staletí součástmi Chorvatska, což jsou po jazykové stránce dodnes*“.⁵⁹¹

Vyjádřil tak své přesvědčení, že chorvatským „vlastnictvím“ není pou-
ze oblast Tureckého Chorvatska, ale i zbytek bosenského území. Odvolal
se přitom na argument jazykové příslušnosti populace, čímž mínil, že chor-
vatské nároky na Bosnu se zakládají nejen na historickém právu státním,
ale také na přirozeném právu národním. Kvaternik v této souvislosti již de-
set let před okupací Bosny poznamenal, že Chorvaté v Turecku sice podob-
ně jako Slováci či Rumuni v Uhrách nedisponují vlastním státním právem,
ale přesto nikdo nemůže popřít jejich národní svébytnost.⁵⁹² Také pro něj
byla Bosna zemí národnostně výlučně chorvatskou a veškeré její obyvatel-
stvo bez rozdílu považoval za Chorvaty.

588 Eugen KVATERNIK, *Politički spisi: rasprave, govori, članci, memorandum, pisma*. Prir. Ljerka Kuntić. Zagreb 1971, s. 68.

589 Tamtéž, s. 69.

590 Srov. Ante STARČEVIĆ, *Izabrani spisi*, s. 428; TÝŽ, *Izabrani politički spisi*. Prir. Pavo Barišić. Zagreb 1999; s. 386.

591 Starčević mj. napadá ministra zahraničí Andrásyho, kterému vytýká, že se okupace Bosny uskutečnila protiprávním způsobem, ačkoliv prý tento státník musel znát argumenty svědčící o chorvatském právu na Bosnu: „*Da je krunitbena diploma na koju se prisižu kralji Heratske i Ungarie, skupna ovim kraljevinam; da se kralji prisižu da će, po mogućnosti, kraljevini povratiti ono, što je od nje odcepljeno; i da Bosna i Hercegovina kroz vekove biahu uda Hervatske, kako su po jeziku i danas, ter da je za dinastie Habsburgah komad Hervatske do Verbasa izgubljen.*“ (Tamtéž)

592 Eugen KVATERNIK, *Istočno pitanje i Hrvati*. Zagreb 1997 (reprint 1. izd. Zagreb 1868), s. 192.

Určitě by proto souhlasil se Starčevićovým tvrzením, že jednota chorvatského prostoru byla sice v průběhu staletí narušena, avšak jeho národní jednota trvá dodnes.⁵⁹³ V Turecku prý dodnes žije „asi milión duší nejčistší a nejušlechtlejší chorvatské krve a vedle toho asi dva milióny pochorvatštěných, tedy duší, jež jsou svou národností a vlastí praví Chorvaté“.⁵⁹⁴ Šíření srbského národního vědomí mezi Bosňany pravoslavného vyznání si oba ideologové vykládali jako důsledek spiknutí iniciovaného nepřáteli chorvatského národa. Kvaternik za hlavního viníka tohoto „odnárodnění“ označoval Rusko, kterému vytýkal, že záměrně srbizuje „hrdinský a ctihodný pravoslavný lid našeho státu“.⁵⁹⁵ Starčević zastával až do roku 1878 obdobný postoj, avšak významný podíl na propagaci srbské národní myšlenky v domněle chorvatské Bosně připisoval rovněž Rakousku a jeho domácím přísluhovcům (slavosrbům).

8. 3. Chorvaté, Bosna a řešení východní otázky

Podle ideologů původního pravašství postupují zmínění nepřátelé chorvatského národa zcela účelově, když dělí Chorvaty na více národů na základě konfesijního kritéria, propagují srbské jméno a národnost mezi pravoslavnými věřícími a podněcují odpor křesťanské ráje proti osmanské nadvládě. Jejich skutečným cílem totiž není národní emancipace balkánských křesťanů, ale jejich podmanění Rusku či Rakousku, oslabení soudržnosti chorvatského národa a popření jeho práva na účast při řešení východní otázky. Starčević a Kvaternik se v řadě svých spisů snažili toto právo artikulovat, přičemž hájili stanovisko, že eliminace Chorvatů z rozhodování o budoucím uspořádání jihovýchodní Evropy by představovala nepřijatelnou křivdu a akt bezpráví. Oba přitom zdůrazňovali výjimečnou historickou roli a zásluhy Chorvatů v dějinách střetávání Východu se Západem. Právě takto pojímaný tisíciletý zápas nazývali východní otázkou, kterou tím pádem vymezovali mnohem širě, než bylo zvykem.

8. 3. 1. Eugen Kvaternik

Kvaternik své pohledy na úlohu vlastního národa v historii konfliktů mezi Východem a Západem prezentoval nejobširněji ve dvousvazkovém díle *Istočno pitanje i Hrvati* (1868, Východní otázka a Chorvaté). Na jeho

593 „S vremenom odtergne se od ove celosti pokrajina za pokrajinom, kus za kusom. Tako imamo povestničku kneževinu, deržavu Albanezku, povestničke kraljevine Rašie i Bosne itd. Nu to je udenje deržavo; narodno jedinstvo stoji i danas“. (A. STARČEVIĆ, *Djela* 3, s. 263).

594 Tamtéž, s. 220. Druhou skupinou „pochorvatštěných“ má Starčević na mysli obyvatelstvo, které Chorvaté prodchnuli svým „duchem“, tj. většinou Srby.

595 Eugen KVATERNIK, *Izabrani politički spisi*. Prir. Dubravko Jelčić. Zagreb 1998; s. 239.

stránkách zaníceně zdůvodňoval a bránil právo Chorvatů na účast při řešení východní otázky, k němuž se podle jeho přesvědčení schylovalo. Tvrdil přitom, že toto právo Chorvaté nabyli již nedlouho po svém příchodu do jihovýchodní Evropy v 7. století, kdy díky své udatnosti zachránili východodřímskou říši a vyřešili dobovou východní otázku. Na popud byzantského císaře Herakleia totiž porazili mocné Avary, načež na dobytém území vytvořili první slovanský stát. Zároveň prý jako první Slované přijali dobrovolně křesťanství, díky čemuž vstoupili do rodiny civilizovaných národů. V následujících staletích Chorvaté nadále hráli klíčovou úlohu ve vývoji východní otázky a z Boží vůle bránili vše „*co je krásné a vznešené: křesťanství, obecnou svobodu a civilizaci*“.⁵⁹⁶

Navzdory takovéto velkolepé historii a významu se jim ovšem nedostává všeobecného uznání ze strany civilizované Evropy, za což Kvaternik viní „*seveřanské bratry*“ v čele P. J. Šafaříkem,⁵⁹⁷ kteří straní Srbům a překrucují v jejich prospěch chorvatské dějiny. Srbové však prý na rozdíl od Chorvatů nesehráli ve východní otázce žádnou roli, neboť se od počátku jednalo o málopočetný a slabý národ, který věčně otročil Byzantincům, Bulharům a dalším pánům. Mezi 9. a 11. stoletím již byl přitom jazykově asimilován Chorvaty a Bulhary. Ve 14. století pak údajně Srby potrestal Bůh, když je uvrhl do staleté turecké poroby poté, co se jejich vládce Dušan nechal v příkrém rozporu s dosavadní otrockou historií vlastního lidu korunovat císařskou korunou. Přesto se prý i dnešní potomci Srbů vyznačují výjimečnou namyšleností a troufalostí, kterou v nich podněcují „*autority a učenci slovansko-ruští*“,⁵⁹⁸ s jejichž pomocí si snaží přivlastnit slavnou chorvatskou historii, vytěsnit Chorvaty z řešení východní otázky a „*ovládnout turecko-chorvatské země*“.⁵⁹⁹

Pokud Chorvaté takovýto vývoj událostí dopustí, pak se podle Kvaternika zpronevěří svému historickému poslání rozhodujícího faktoru v dějinách střetávání Východu se Západem. Varuje přitom před hrozícím připojením Bosny k Srbsku, jež by bylo „*sebevražednou zradou našeho vlastnictví a krve z druhé strany Uny a Sávy*“.⁶⁰⁰ Právo Chorvatů na účast při řešení východní otázky tudíž zakládá nejen na jejich hrdinské historii a Boží vyvolenosti, ale také odpovědnosti vůči příslušníkům vlastního národa, kteří trpí pod osmanskou nadvládou. Napadá proto jednak domnělé falsifikátory historie, které obviňuje, že již od doby ruského cara Petra Velikého „*ráčili v souladu za byzantsko-ruskými cíly míti mezi Drinou (ba dokonce Vrbašem!) a Timokem Srby a ne Chorvaty*“,⁶⁰¹ jednak domácí exponenty „*pan-ruso-jugo-iliro-slavism[u]*“, jimž připomíná jejich vlastní postřeh, že by „*Chorvaté*

596 TÝŽ, *Istočno pitanje i Hrvati*, s. 198.

597 Tamtéž, s. 384, 188.

598 Tamtéž, s. 377–378.

599 Tamtéž, s. 351.

600 Tamtéž, s. 40.

601 Tamtéž, s. 378.

bosenští“ raději setrvali pod tureckou nadvládou, než aby skončili v srbském područí.⁶⁰² Ačkoliv Kvaternik i dříve zastával názor, že se „*turečtí Chorvaté (stejně jako žádný jiný Turectvu podmaněný národ)*“ nemohou osvobodit vlastními silami,⁶⁰³ vždy hájil princip, že jedině Chorvaté, případně jimi pověřeni spojenci, mají zákonné právo intervenovat ve prospěch této části chorvatské národa, jež byla výše zmíněnými „ilegálními“ mírovými smlouvami „*prodána do tureckého otroctví*“.⁶⁰⁴

Ve spise *Istočno pitanje i Hrvati*, jehož sepsání bylo do značné míry motivováno autorovým úsilím popřít nároky Srbů a Srbska na Bosnu, se Kvaternik zasazoval za připojení těchto „*našich východních krajů*“ k habsburské monarchii.⁶⁰⁵ Tvrdil přitom, že stejně jako nikdo nemá po třinácti staletích právo vytěsnit Chorvaty „*z bojiště východní otázky*“, tak ani nikdo nemůže zpochybnit právo Habsburků jakožto „*král[ů] všech Chorvatů*“ na účast při řešení této.⁶⁰⁶ Kvaternik tudíž za dané situace, kdy se spekulovalo o obsazení Bosny Srbskem, znovu vsadil na kartu spolupráce s „*křivopřísežnou*“ dynastií. Nutno ovšem podotknout, že vždy tuto variantu řešení chorvatské otázky podmiňoval prakticky nerealizovatelnými či pro Habsburky absolutně nepřijatelnými požadavky jako bylo sjednocení všech „chorvatských“ zemí od Alp až po Drinu a Skadarské jezero, nezávislost Chorvatska na Uhrách, výměna Benátska za Bosnu, volný státoprávní svazek Chorvatska s Rakouskem apod.⁶⁰⁷ Je tedy zřejmé, že se navzdory deklarativním projevům vstřícnosti vůči Habsburkům nevzdával pravašského ideálu plně chorvatské suverenity.

Za povšimnutí stojí v této souvislosti zvláště dva dopisy, které Kvaternik adresoval v roce 1860 tehdejšímu rakouskému ministru zahraničních věcí J. B. Rechbergovi.⁶⁰⁸ Sepsal je v samém závěru svého prvního pobytu v emigraci, když se po rozčarování Ruskem a Francií pokusil získat povolení k návratu do vlasti. V obou listech vyjádřil své odhodlání vstoupit do služeb Habsburků, pokud Rakousko vyjde vstříc Chorvatům, napomůže jejich národnímu sjednocení a v souladu se slibem Ferdinanda I. Habsburského bude respektovat jejich suverenitu. Za společné úhlavní nepřátele Chorvatů a habsburské monarchie přitom označil Maďary a Rusko. To prý v rámci své imperiální politiky zneužívá pravoslavné souvěrce

602 Srov. tamtéž, s. 386–388.

603 TÝŽ, *Politické spisy*, s. 444.

604 Tamtéž, s. 446.

605 TÝŽ, *Istočno pitanje i Hrvati*, s. 191. O Kvaternikových skutečných úmyslech s Bosnou svědčí jeho dobové, důvěrně vyslovené přesvědčení, že kdyby habsburská monarchie získala Bosnu, tak by jen posloužila chorvatským zájmům, neboť by „*samo kesten za nas iz žeravice vadila.*“ (Lj. KUNTIĆ, *Kvaternik i njegovo doba*, s. 51)

606 Tamtéž.

607 Srov. M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, s. 115; E. KVATERNIK, *Politické spisy*, s. 164, 135, 443–444.

608 Kvaternik se na hraběte Rechberga obrátil nedlouho předtím, než tak učinil J. J. Strossmayer svým výše rozebíraným dopisem věnovaným řešení východní otázky a obnovení územní celistvosti Trojjediného království.

v Bosně, jimž imputuje srbskou národnost, a snaží se jejich prostřednictvím ukořistit „historicky, zákonně i přirozeně chorvatské kraje“, které se dosud nacházejí pod tureckou nadvládou.⁶⁰⁹

Kvaternik proto upozorňuje hraběte Rechberga, že „[h]nutí křesťanů v Turecku, které organizuje Rusko, je v rozporu se zájmy habsburského domu“ i chorvatského národa, jemuž „odnímá především celé turecké Chorvatsko od Sávy až do Neretvy a Buny (není přesné nazývat je Hercegovinou) a pak i chorvatskou Bosnu mezi Bosnou a Drinou.“⁶¹⁰ Varuje přitom před dalekosáhlými důsledky, které by měla srbizace chorvatského prostoru a národa pro Rakousko a budoucnost katolictví v této části Evropy. V zájmu dosažení tohoto cíle prý vycházejí brožury a noviny, které systematicky vytěšňují chorvatské jméno z inkriminovaných oblastí, jež jsou v nich prezentovány jako srbské. Součástí strategie je též rozdmýchávání „nábožensk[ého] fanatism[u]“ a zneužívání víry za účelem srbizace všeho pravoslavného „na chorvatském jihu“.⁶¹¹ Rusko prý přitom jednoznačně počítá s tím, že katolíci a „chorvatský muslimský živel“ přestoupí v „zamýšleném bosensko-srbském státě“ na pravoslavnou víru.⁶¹² Tím však podle Kvaternika „rusko-srbské pletichy“ neskončí, neboť jakmile se třem miliónům Srbů v osmanské říši podaří sjednotit do jednoho politického celku, který si podmaní i „chorvatské části Bosny“, tak bude následovat jejich další fáze ve formě propagandistické ofenzívy zaměřené na uherské Srby a pravoslavné Chorvaty v Rakousku.⁶¹³ Ta povede k tomu, že pětina chorvatského národa, která vyznává pravoslaví, podlehne vlivu svých srbizovaných souvěrců a zradí chorvatské jméno a vlast. Spolu s uherskými Srby se přitom odvrátí i od Rakouska.

Kvaternik míní, že zásadní podíl viny za takovýto vývoj událostí ponese Rakousko, neboť „systematicky ničí [...] ctihodný chorvatský národ“, jemuž brání ve sjednocení a politické emancipaci, nečinně přihlíží jeho srbizaci a v konečném důsledku tak napomáhá svým nepřátelům.⁶¹⁴ Stejně jako ve většině svých spisů neopomněl ani tentokrát vyslovit svou tradiční „ruskou hrozbu“. Varuje totiž, že pokud „rakouské jářmo bude pokračovat in infinitum“, tak si nakonec i katoličtí Chorvaté znovu uvědomí, že jsou Slované, načež se přidají k Srbstvu a tím pádem se přimknou k Rusku.⁶¹⁵ Rakouského panovníka proto jako „král[e] celého Chorvatska“ nabádá, aby sjednotil chorvatské země včetně těch, které se dosud nacházejí pod osmanskou nadvládou.⁶¹⁶

609 Tamtéž, s. 124.

610 Tamtéž, s. 103.

611 Tamtéž, s. 125.

612 Tamtéž, s. 124. Termínem ‚bosensko-srbský stát‘ zde Kvaternik neoznačuje politickou jednotku bosenských Srbů, ale státní útvar složený z Bosny a Srbska.

613 Tamtéž, s. 125.

614 Tamtéž, s. 126.

615 Tamtéž.

616 Tamtéž, s. 127.

Znovu přitom operuje s argumentem katolicismu, k jehož užití zřejmě Kvaternika motivovala snaha umocnit svůj požadavek v očích Habsburků, kteří byli vnímáni jako tradiční obránci římskokatolické víry. Tvrdí totiž, že „v chorvatských krajích v Turecku vyznívá početní argument ve prospěch katolicismu a chorvatství, pokud se chorvatské kraje oddělí od srbských“, neboť zde žije na „200 000 katolíků, 150 000 pravoslavných a 400 000 muslimů“.⁶¹⁷ Zároveň vyjadřuje své přesvědčení, že pokud se panovníkovi podaří získat tyto části chorvatského teritoria, pak se tamní muslimové „pod vlivem katolického státu stanou katolíky“ a pravoslavní Chorvaté budou šťastně sdílet osud svých rakouských souvěrců.⁶¹⁸

Z citované pasáže přitom není jednoznačně zřejmé, co si Kvaternik představuje pod chorvatskými kraji, které odlišuje od krajů srbských. Lze jen stěží určit, zda jimi míní Turecké Chorvatsko nebo oblasti, v nichž převažují Chorvaté římskokatolické víry. Pro druhou možnost vyznívá autorova konstatace v jiné části textu, že Rusko hodlá spojit „části tureckého Chorvatska s těmi bosenskými Srbů“.⁶¹⁹ V případě, že Kvaternik skutečně v rámci Tureckého Chorvatska či celé Bosny rozlišoval chorvatské a srbské oblasti podle konfesionálního kritéria, pak by se dopouštěl téhož „hříchu“, který vytýkal širitelům srbské národní myšlenky.⁶²⁰ Samotné užití srbského jména pro označení části obyvatelstva či teritoria Bosny přitom již samo o sobě odporovalo dogmatu o výlučně chorvatském charakteru této země.⁶²¹ Buď měl tedy zmíněnými chorvatskými kraji na mysli Turecké Chorvatsko, nebo si na ploše téhož textu odporoval. V tom případě by se jednalo o ojedinělý případ Kvaternikova „zakolísání“ v dané záležitosti, jež by snad bylo možno vysvětlit výjimečnými okolnostmi, za nichž se uchýlil ke zdůrazňování katolické konfesionální příslušnosti části Bosňanů. Tedy v dopise, od něž si sliboval, že jej hrabě Rechberg předá „některému z členů vládnoucího rodu“.⁶²²

Zároveň však v této souvislosti budiž připomenuto, že Kvaternik nahlížel, hodnotil a interpretoval realitu z perspektivy horlivého katolíka, který své vyznání nadřazuje nad ostatní konfese a náboženství. Tomu také odpovídaly jeho tradicionalistické pohledy na poměry v osmanské říši či postavení Chorvatů ve vývoji a řešení východní otázky. Stejně jako četní

617 Tamtéž.

618 Tamtéž.

619 Tamtéž, s. 124.

620 Srbští národní ideologové prakticky až do 90. let 20. století nevydělovali z Bosny žádné specificky srbské oblasti. Celou Bosnu totiž pokládali za srbskou zemi. Kvaternik tak nemohl mít na mysli určitá konkrétní území nárokováná Srbskem. Za velmi nepravděpodobnou považují také možnost, že by za srbské označoval oblasti, o nichž předpokládal, že v nich proces „odnárodnění Chorvatů“ postoupil výrazněji než jinde a že se tudíž staly ohniskem srbské národní myšlenky a propagandy.

621 Jak již bylo řečeno, Kvaternik sice na rozdíl od Starčevića uznával až do sklonku 60. let existenci srbského národa na území Srbska a v jižních Uhrách, Bosnu však vždy pokládal za národnostně chorvatské území.

622 Tamtéž, s. 130.

chorvatští ideologové a politici z konkurenčního tábora stoupenců jihoslovanské myšlenky totiž zastával názor, že křesťané v Bosně a dalších částech osmanské říše nevýslovně trpí pod tureckým jařmem, obviňoval Evropu z amorální pasivity a nedostatku solidarity s porobenými souvěrci, jejich osvobození zdůvodňoval potřebou šířit osvětu mezi „zanedbanými bratry“ a jeho realizaci opakovaně spojoval s habsburskou dynastií.⁶²³ Současně zaujímal nepřátelské stanovisko vůči islámu a od jeho jihoslovanských vyznavačů očekával konverzi ke katolictví ve chvíli, kdy bude východní otázka vyřešena ve prospěch Chorvatů. Všechny tyto tradiční postoje, představy a stereotypy sdílené Kvaternikem zpochybnil a přehodnotil Starčević.

8. 3. 2. Ante Starčević

Starčevićovy pohledy na východní otázku zcela vybočovaly z dosavadní tradice chorvatského politického myšlení. Byl totiž prvním jihoslovanským národním ideologem, který v osmanské říši nespatořoval odvěkého nepřítelů vlastního národa, ale spíše „nemocného muže na Bosporu“, k němuž dokonce choval jisté sympatie. Právě Starčević prolomil již narušenou hráz odporu a nedůvěry vůči vyznavačům islámu, když za nejvznesenější část chorvatského národa prohlásil bosensko-muslimskou šlechtu. Rozdíl mezi Starčevićem a většinou jeho ideových odpůrců i příznivců ale spočíval také v tom, že se důsledně protivil připojení Bosny k habsburské monarchii.⁶²⁴ Bosnu totiž považoval za jakousi studnici autentického chorvatství, které se v ní uchovalo právě díky tomu, že nepadla do područí rakouské „despocie“.

Již v roce 1851 tak Starčević v jedné recenzi tvrdil, že „[v] Bosně žije nejčistší, nejméně zkažená část našeho národa, která snadněji může býti bez nás, než my bez ní.“⁶²⁵ Na Bosňany při té příležitosti nahlížel jako na nositele ryzího národního „ducha“, kteří nebyli vystaveni neduhům západní civilizace, díky čemuž si uchovali přirozenou vitalitu, etičnost i obdivuhodně košatý jazyk.⁶²⁶ Tyto své postoje, v nichž lze detekovat prvky konceptu *urozeného divoča* (*noble savage*), Starčević později rozpracoval do idealizovaného obrazu bosenských muslimů, o němž bude řeč ve zvláštní kapitole. Vraťme se však ke Starčevićově pojetí postavení Bosny v rámci východní otázky, které se vyznačovalo zmíněnou „kacířskou“ náklonností vůči Turecku.

623 Srov. např. tamtéž, s. 69, 444–445.

624 Srov. M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, s. 332–350; Josip MIHALJEVIĆ, *Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu „Sloboda“*. In: *Bosna franciscana* (Sarajevo) 16, 2008, br. 28, s. 127–149.

625 *Narodne novine*, 30. 12. 1851, br. 298, god. XVII., rubrika *Domaće knjižestvo*. Jednalo se o recenzi druhého svazku prvního periodika vydávaného na území Bosny. Vycházelo pod názvem *Bosanski prijatelj* z iniciativy I. F. Jukiće, kterému se celkem podařilo sestavit a publikovat tři svazky tohoto titulu.

626 Srov. tamtéž.

Podle některých badatelů se u něj tyto sympatie poprvé projevily za krymské války (1853–1856),⁶²⁷ v níž Turecko s výrazným přispěním západoevropských států porazilo Rusko a navzdory dominantním očekáváním uhájilo své postavení významného mocenského faktoru, s nímž bude nutno počítat i v budoucnu. Starčević, který za Bachova absolutismu zaujal krajně nepřátelský postoj k Rakousku, s nímž po zklamání vyvolaném vývojem událostí po potlačení revoluce z let 1848–1849 odmítal nadále spojoval budoucnost vlastního národa,⁶²⁸ začal razit názor, že Turecko může být zachováno, pokud se mu podaří realizovat rozsáhlé reformy a svým protivníkům tak přestane zavadávat příčinu pro zasahování do svých vnitřních záležitostí. V jednom pozdějším spise z roku 1878 v této souvislosti tvrdil, že po krymské válce chtělo několik Chorvatů založit tiskárnu a noviny v bosenském Sarajevu, jejichž prostřednictvím hodlali přispět k zmíněnému reformnímu úsilí.⁶²⁹ Jejich plán prý ovšem zmařil jistý bosenský františkán, rakouský agent, který u osmanských úřadů obvinil iniciátory projektu ze záměru organizovat panslavistickou propagandu.⁶³⁰ Existují ovšem jisté indicie, že se šéfredaktorem zmíněných novin měl stát právě Starčević,⁶³¹ který by tak získal publikační platformu pro šíření svých protirakouských postojů a chorvatské národní myšlenky v bosenském prostředí.⁶³²

Nakonec však příležitost pro propagaci svého učení získal teprve po pádu absolutistického režimu, a to výhradně ve vlasti. Svě neotřelé pohledy na postavení Turecka a Bosny v kontextu východní otázky poprvé extenzivně rozpracoval v článku, který vyšel pod názvem *Turska* (Turecko) v roce 1869. Znovu se pak danou problematikou podrobněji zabíral během Velké východní krize, a to především ve spisech *Na čemu smo* (1878, *Na čem jsme*) a *Istočno pitanje* (1899, *Východní otázka*), který sice vznikl již roku 1876, ale vyšel až tři roky po Starčevićově smrti.⁶³³ Následující analýza vychází primárně z těchto tří textů, přičemž se soustřeďuje na prvně

627 Srov. Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Jedan neostvareni nacionalno-politički projekat u Bosni iz g. 1953.*. In: *Historijski zbornik* (Zagreb) 19–20, 1966–67, s. 91.

628 Starčevićovy naděje vkládané do zmíněné revoluce odráží výše zmiňovaná báseň *Odziv od Velebita* (Ozvěna z Velebitu), kterou publikoval v dobovém tisku. Srov. podkapitolu *Bosna v chorvatském národně-politickém programu za revoluce v letech 1848–1849*.

629 Srov. TÝŽ, *Djela* 3, s. 401.

630 Srov. tamtéž.

631 Srov. M. HADŽIJAHIĆ, *Jedan neostvareni nacionalno-politički projekat*, s. 87–102.

632 M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, s. 33.

633 Původně se jednalo o dopisy, které Starčević adresoval svému známému žijícímu v Paříži. Souhrnně byly nejprve vydány časopisecky a posléze jako brožura. V obou případech se tak stalo v režii frankovců. Ačkoliv vydavatel v úvodní poznámce tvrdí, že „*náš velký učitel*“ v roce 1892 zredigoval svůj spis, aniž by v podstatě cokoliv změnil (což ve svém úvodu potvrzuje i Starčević), nelze s jistotou říci, že do původního textu nebylo později intervenováno vedením frankovců. Základní prezentované myšlenky se ovšem do značné míry shodují s těmi, které nacházíme ve zmíněném spise *Na čemu smo*, který Starčević sepsal o dva roky později (vyšel v období mezi sanstefanským mírem a Berlínským kongresem). Lze tudíž předpokládat, že případné intervence do původního textu nebyly rozsáhlejšího rázu. Srov. M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, s. 342.

jmenovaný článek, v němž se autor nejobširněji věnoval specificky bosenským záležitostem.

Nedlouho před zahájením Berlínského kongresu, který podunajské monarchii udělil mandát k okupaci Bosny, uveřejnil Starčević tezi, že by se soudobá veřejnost nemusela zabývat východní otázkou, kdyby se bývalo císaři Josefu II. (1780–1790) podařilo „ze svých a z tureckých oblastí Chorvatska obnovit Chorvatské království a jeho korunu svěřit některému svému příbuznému“.⁶³⁴ Tento údajný panovníkův záměr se však z řady důvodů neuskutečnil. Také po obnovení ústavnosti počátkem 60. let 19. století prý Rakousko promarnilo příležitost vyjít vstříc Chorvatům, kteří by si jinak dodnes „zajistili, možná i získali [...] svá území v Turecku“.⁶³⁵ Ani tentokrát ovšem nebyly chorvatské požadavky vyslyšeny, což se prý císařství náležitě vymstilo.

Ačkoliv Starčević toužil po sjednocení všech Chorvatů v jednom státě, zejména ve zmíněném spise *Turska* uveřejněném v roce 1869 důrazně varuje před narušením osmanské svrchovanosti nad Bosnou a jejím začleněním do habsburské monarchie. Tuto možnost odmítá i v případě, že by tato země byla následně administrativně sloučena s Chorvatskem. Zdůvodňuje to nesvobodným postavením Chorvatů v Rakousku,⁶³⁶ jež prý flagrantně pošlapává jejich práva, přičemž není důvodu se domnívat, že by postupovalo jinak v případě Bosňanů.⁶³⁷ Upozorňuje však také na nemalá rizika, s nimiž se Rakousko bude muset vypořádat v případě, že se Bosna rozhodne získat pro sebe.

Pokud vsadí na vyvolání protitureckého povstání, pak bude dle Starčevićova názoru těžko hledat spojence mezi domácím obyvatelstvem,⁶³⁸ neboť v jeho řadách je jen málo slavosrbů a mezi příslušníky jednotlivých konfesí panuje značná nenávisť, což limituje možnosti jejich spolupráce. U vlastních chorvatských poddaných prý může monarchie počítat jen s případným angažmá několika zaslepených hraničářů, jimž slavosrbové, které při té příležitosti označuje za „vyžlata Rakouska“, slíbí přiděl pozemků v Bosně, jejíž půda se prý vyznačuje výjimečnou plodností.⁶³⁹ Pravý problém by však pro Rakousko nastal ve chvíli, kdy by jeho vojáci vstoupili na bosenské území, neboť by jednak narazili na tuhý odpor tamních muslimů, jednak by svou intervencí bezesporu vyvolali válečný konflikt evrop-

634 A. STARČEVIĆ, *Djela 3*, s. 393.

635 Tamtéž, s. 405.

636 To se prý v minulosti promítlo i do jednání Chorvatů při protitureckých válkách: „*Odo- vuda se također razumije teški položaj i čudno ponašanje naroda Ungarije i ove Hrvatske u rato- vima protiv Turske: nadvoladati Turčina, znači svoju nesreću povečati i učvrstiti; ne nadvoladati ga, znači pustiti da domovina ostane rastrgana.*“ (TÝŽ, *Istočno pitanje*, s. 25)

637 „*Bio u tamnici sam, bio s drugovi, ti si sve-jedno sužanj. Došla Bosna pod Austriju kao posebna krunovina, došla kao jedna krunovina s nami, to je u stvari sve isto.*“ (TÝŽ, *Djela 3*, s. 241)

638 „*U Bosni je jako malo Slavoserbah. Za bunu Bosansku mogla bi tamo Austrija dobiti kojega nimalovredna fratra, nekoliko Cincarah, nekoliko zločinacah, i štogod slepe prostote.*“ (Tamtéž, s. 231)

639 Tamtéž, s. 238.

ských rozměrů, do nějž by se vmísily i ostatní mocnosti. Během něj by prý vyšlo najevo, že Turecko zdaleka není tak „nemocné“, jak by si přáli jeho protivníci. Přesto Starčević připouští, že tuto válku může Porta prohrát, stejně jako „nejzdravější muži mohou zemřít náhlou smrtí“.⁶⁴⁰ Doufá však, že z případné porážky budou profitovat „křesťané a chorvatští mohamedáni Turecka“.⁶⁴¹

Stoupence obou náboženství přitom varuje před nebezpečím, jež na ně číhá ze strany chorvatských nepřátel.⁶⁴² Na křesťany obou vyznání apeluje, aby se nespolehali na Rakousko, Rusko a jejich slavosrbské apoštoly, kteří je ve vlastním zájmu podněcují k ozbrojenému odboji proti turecké nadvládě, aniž by jim byli připraveni skutečně pomoci. Pokud se proto těmto falešným přátelům nevzeprou, tak je prý v lepším případě čeká ztráta půdy a následné vyhnanství v Chorvatsku či Uhrách, kde okusí horší porobu, než jakou znali dosud. Světlé zítřky nemají dle Starčevićova mínění zaručeny ani bosenští muslimové, které upozorňuje, aby se měli na pozoru zvláště před osmanskými Turky, jinak by se v budoucnu mohli stát obětí asimilace.

Za nejhorší možný scénář pro Bosňany bez rozdílu vyznání ovšem pokládá připojení Bosny k habsburské monarchii, které by nevyhnutelně vyústilo v záhubu „onoho ve srovnání s námi nezkaženého, panenského národa“ a zpusťování jeho „krásné země“.⁶⁴³ V roce 1869 Starčević napsal, že si je Rakousko dobře vědomo, že jsou jeho dny sečteny, pročež by Bosnu vykořisťovalo a devastovalo s ještě větší vervou, než tomu bylo v případě Chorvatska. Okupaci by ke všemu předcházela zničující válka, v níž by nejvíce vytrpěli právě „naši bratři v Bosně“.⁶⁴⁴ Spolu s rakouským vojskem by přitom do země pronikly neduhy západní civilizace, a to za situace, kdy prý v Bosně dosud nezapustila kořeny ani civilizace východní (sic!).⁶⁴⁵ Hospodářská katastrofa by tak byl provázena krizí tradičního hodnot a morálním úpadkem. Svou důležitou úlohu v díle zkázy by samozřejmě zaujali slavosrbové, kteří by se prý před prostým lidem vydávali za Chorvaty a těm by tak následně Bosňané neprávem připisovali vinu za učiněná příkoří. To by mělo nedozírné následky na porozumění „mezi Bosňany a [...] ostatními Chorvaty“.⁶⁴⁶ Sjednocení Chorvatska a Bosny pod rakouskou nadvládou si tak podle Starčeviće mohou přát jen slavosrbové, neboť by přineslo jen neštěstí a zkázu.

640 Tamtéž, s. 234.

641 Tamtéž.

642 Srov. tamtéž, s. 236–237.

643 Tamtéž, s. 241.

644 Tamtéž, s. 237.

645 „U Bosnu još nije ni doperla, a kamo-li da se je ugnezdila iztočna, ili osobito zapadna civilizacija sa svojom zlom pratnjom. S toga sve struke deržavna života, a pogotovu sudbena struka, samo stoji na najnižjemu stupnju.“ (Tamtéž, s. 240)

646 Tamtéž, s. 241.

Za dobové situace, kdy ještě neuzrály podmínky pro zformování samostatného chorvatského státu, proto Starčević pokládal za optimální řešení, aby Bosna setrvala pod sultánovou svrchovaností. Je pochopitelné, že takovýto postoj vyvolával značné pobouření a kritiku na straně jeho současníků, kteří v souladu se žažitou tradicí pokládali osmanskou říši za ztělesněné zlo a muslimy za kruté utlačovatele nebohé křesťanské ráje. Starčević ovšem svým kritikům kontroval dalším provokativním tvrzením, že situace křesťanů v Turecku sice není bájná, ale navzdory „slavosrbské propagandě“, která tvrdí opak,⁶⁴⁷ je prý rozhodně snesitelnější než postavení Chorvatů v rámci habsburské monarchie. Zdůvodňoval to v první řadě tím, že Korán zaručuje křesťanům svobodu vyznání, jejíž míra je prý v Turecku vyšší než v mnoha křesťanských státech. Navzdory dominantnímu přesvědčení proto křesťané v osmanské říši nejsou pronásledováni kvůli své víře, ale za protistátní aktivity, jež bývají záměrně „zahalovány do pláště víry“.⁶⁴⁸ Jako důkaz o jejich relativně dobrém postavení Starčević opakovaně uváděl rovněž skutečnost, že se křesťané dobrovolně nevystěhovávají z Turecka do okolních zemí, ačkoliv na rozdíl od svých souvěrců ve zbytku Evropy nebyli nikdy znevoleni.⁶⁴⁹

Nepřekvapí, že zastánce takovýchto názorů zaujal krajně negativní postoj k bosenskohercegovskému povstání, které vypuklo roku 1875, načež se stalo rozbuškou Velké východní krize. Starčević v reakci na tyto bouřlivé události neskrýval své rozhořčení, za organizaci povstání obvinil vnější síly a balkánské křesťany označil za strůjce vlastního neštěstí.⁶⁵⁰ Zatímco doposud za hlavní příčinu veškerých potíží osmanské říše označoval vměšování velmocí do jejich vnitřních záležitostí,⁶⁵¹ nyní za klíčový destabilizační faktor prohlásil samotné křesťany, respektive jejich údajné povahové nedostatky a morální zkaženost, již do značné míry přičítal na vrub lokálnímu duchovenstvu. O katolících tvrdí, že jsou poněkud mdlí a příliš podléhají vlivu bosenských františkánů,⁶⁵² jejichž většině vytýká licoměrnost a nedostatek otevřenosti vůči novým podnětům a změnám statu quo. Na druhou stranu si váží toho, že jsou katolíci morální a nebouří se. Podle

647 „Do Turske, kaže se i veruje se, neima barbarstva, suzanjstva, nesreće, herdje. Tko to kaže? Slavoserbi. A tko to veruje Slavoserbom? Prostota.“ (Tamtéž, s. 220)

648 Tamtéž, s. 225.

649 „Dakle, da budu n. p. u Serbii samo malo gorje nego u Bosni, kerstjani Bosne, bar poradi vere, bili bi već davno Serbiu napučili.“ (Tamtéž, s. 394)

650 „Nesreća kerstjanah Turske dolazi neposredno od njihova nepoštenja, neverja i bezdušja, ter dok su kakovi su, nemože im biti bolje, i dok im je kako im je, oni ne mogu biti bolji.“ (Tamtéž, s. 399)

651 „Turska ako se u nju iz vana nedira, može stajati do sudnjega dana.“ (Tamtéž, s. 230)

652 M. Gross míní, že Starčevićovo nepřilíš přívětivé hodnocení bosenských františkánů nejspíše souviselo s jejich náklonností vůči biskupu Strossmayerovi a přáním, aby byla Bosna připojena k Rakousku. Srov. M. GROSS, *Izvorno pravaštvo*, s. 344. Starčević dokonce tvrdil, že, kdyby na jejich místě působili františkáni dalmatští, tak by „katolici onih zemalja bili najprosojetljeniji, najbogatiji, najpleminitiiji puk“. (A. STARČEVIĆ, *Istočno pitanje*, s. 39)

Starčeviče se však totéž nedá v žádném případě říci o pravoslavných věřících, které jejich nedostatečně vzdělaní a zkorumpovaní kněží záměrně štvou proti morálně superiorním muslimům. Pravoslavní křesťané jsou prý zkažení a věčně nespokojení, přičemž vinu za své potíže automaticky svalují na příslušníky ostatních konfesí. Příčinu jejich četných charakterových slabin spatřuje Starčevič v samotné ‚řecko-východní víře‘, která je podle něj prodchnuta amorálností antického Řecka a Byzance. Za důležitý faktor v tomto ohledu ovšem označuje také domnělý polonomádký charakter většiny balkánských křesťanů s výjimkou „Albánců, pár Bulharů a katolíků Bosny a Hercegoviny“.⁶⁵³

Právě odstranění této neukotvenosti pokládal Starčevič za klíčový bod svého návrhu reformy, od jejichž důsledné realizace si sliboval upevnění soudržnosti osmanské říše a zajištění skutečné rovnoprávnosti sultánových poddaných všech vyznání.⁶⁵⁴ Pouze tímto způsobem totiž podle jeho mínění bylo možné za soudobé situace „pomoci křesťanům Turecka a tím vyřešit východní otázku“.⁶⁵⁵ Zdůrazňoval přitom, že balkánským křesťanům „nemůže být lépe, dokud jsou takoví, jací jsou“, ale současně nelze očekávat, že by se polepšili, dokud jim nebude lépe.⁶⁵⁶ Tento bludný kruh je proto nezbytné přetnout. Především musí být provedena pozemková reforma, v rámci níž bude každé křesťanské rodině přidělena půda, na jejíž vlastnictví dosud nemuslimové neměli právo. Bude tak konečně odčiněna nespravedlnost, již Starčevič označil za „[n]ejvětší zlo Turecka z hlediska vztahu mezi křesťany a mohamedány“.⁶⁵⁷ Plán předpokládal, že se muslimští šlechtici dobrovolně vzdají části svých pozemků ve prospěch křesťanů, kteří jim je postupně splatí. Alespoň v „chorvatských krajích“ říše je prý půdy dostatek.⁶⁵⁸ Toho, kdo ji odmítne přijmout, navrhoval vyhnat ze země, neboť zastával názor, že právě skrze vlastnictví půdy lze dosáhnout kýžené proměny mentality balkánských křesťanů. Dodalo by jim totiž na důstojnosti a současně podnítilo jejich lásku k vlasti a smysl pro spravedlnost.

Vedle pozemkové reformy Starčevič doporučoval Turecku také vypovězení pro Portu nevýhodných hospodářských a diplomatických úmluv s evropskými mocnostmi (tzv. kapitulací), správním decentralizaci na lokální a později i oblastní úrovni či otevření plně laických škol, v nichž bude vyučováno v mateřském jazyce obyvatelstva daného regionu. Žáci by si v nich namísto věrouky vykázané do mešit a kostelů osvojili prakticky zaměřené znalosti a dovednosti, základní morální principy a znalost tureckého jazyka, díky čemuž by později mohli nalézt uplatnění ve správním apa-

653 Tamtéž, s. 45.

654 „Uz dosadanje bunjenje i stanje svojih naroda Turska se nikako ne može popraviti i ojačati, a ovaj čas nema nikoga tko bi u ovim krajevima bio bolji od nje.“ (Tamtéž, s. 57)

655 Tamtéž, s. 14.

656 Tamtéž, s. 61.

657 TÝŽ, *Djela* 3, s. 225.

658 Tamtéž, s. 400.

rátu říše. Starčević věřil, že spolu se zvýšením vzdělanostní úrovně obyvatelstva, k němuž měl přispět rovněž rozvoj středního a vyššího školství, začnou být uzavírány sňatky mezi příslušníky různých „plemen“ a konfesi, což povede k jejich kýženému promíšení. V případě, že by se však ani prostřednictvím realizace navržených reforem nepodařilo zajistit loajalitu křesťanů ke státu, pak by dle Starčevićova názoru měla být předána iniciativa do rukou Chorvatů a Bulharů, kteří by se „zanedlouho vzdělali, takže by mohli tvořit státy, které by byly dostatečně silné, aby žily ve shodě a nepůsobily újmu jiným národům.“⁶⁵⁹

Tato teze je pro Starčeviće příznačná. Její tvůrce ztotožňuje národ se státem a na celém slovanském jihu uznává výhradně chorvatskou a bulharskou národnost. Současně se v jeho konstataci odráží víra, že životaschopné státy mohou tvořit jen svrchované národy, které prostřednictvím osvěty dospějí k určitému stupni poznání. To koresponduje s jeho přesvědčením, že samostatný chorvatský stát může vzniknout teprve za situace, kdy se Chorvaté stanou uvědomělým národem, který jedná na základě společné svrchované vůle, v souladu se svým „duchem“ a při vědomí svého poslání v rámci celého lidského pokolení. Pokud totiž chorvatský národ bude splňovat tyto předpoklady ve chvíli, kdy v důsledku zásadní proměny geopolitického uspořádání Evropy zanikne habsburská monarchie i osmanská říše, pak dle jeho mínění nebude obnovení plné politické suverenity chorvatského národa stát nic v cestě.

Je tedy zřejmé, že Starčevićovu náklonnost vůči Turecku nelze tlumočit jako projev jeho rezignace na pravašský ideál samostatného chorvatského státu. Jednalo se spíše o výraz jeho nenávisť vůči Rakousku, která jej v kombinaci s liberálním přístupem k úloze náboženství v životě člověka a společnosti, přivedla k idealizaci islámu, muslimů a poměrů v osmanské říši. Ačkoliv hájil setrvání Bosny pod tureckou svrchovaností, toto řešení nepovažoval za definitivní. Spíše je pojímal jako nepříhodnější způsob překlenutí důležité vývojové etapy na cestě k dosažení chorvatské národně-politické samostatnosti. Bosňany všech tří vyznání proto nabádal, aby žili ve vzájemné shodě a porozumění, nesloužili cizím zájmům a považovali se za „bratry téhož národa a téže vlasti“.⁶⁶⁰ Pokud prý budou střídmě žít, vzdělávat se a pilně pracovat, pak mohou dosáhnout zlepšení a pokroku i pod tureckou nadvládou. Zároveň jim ovšem vzkázal, aby měli na paměti, že „Bosna a Dalmácie byly a [...] opěť musí být ohniskem chorvatské slávy a velikosti“.⁶⁶¹

Namísto toho se Starčević za svého života dočkal tolik obávané okupace Bosny Rakouskem-Uherskem. Jak již bylo řečeno, chorvatský sněm v reakci na tuto událost požádal panovníka o připojení Bosny k Chorvatsku, ale dočkal se jen pokárání za překročení svých pravomocí. Starčeviće toto odmítnutí ponechalo chladným, neboť okupaci beztak pokládal za pro-

659 TÝŽ, *Istočno pitanje*, s. 64.

660 TÝŽ, *Djela* 3, s. 237.

661 Tamtéž.

tiprávní a důrazně ji odsuzoval. Trval totiž na svém výše zmiňovaném názoru, že právo na Bosnu přísluší výhradně Chorvatskému království. Ve svém návrhu memoranda císaři však tvrdil, že by se z požadovaného připojení Bosny mohl chorvatský národ radovat pouze v případě, kdyby Chorvatsku nebyla upírána jeho zákonná práva, která by jinak byla i ku prospěchu Bosňanů.⁶⁶² Realita je ovšem taková, že ani chorvatské země v rámci monarchie dosud nebyly sjednoceny.

V parlamentním projevu proneseném 14. října 1878 dokonce Starčević vyslovil velezrádnou myšlenku, že Chorvatskému království schází mezinárodněprávní subjektivita, z čehož vyplývá, že nemá ani svého krále. Této skutečnosti prý budou Habsburkové jednou litovat více než Chorvaté či on sám.⁶⁶³ Okupaci při té příležitosti přirovnal k dělení Polska a vyslovil předtuchu, že budou „*všichni Habsburkové ještě strašněji plakat nad obsazením Bosny a Hercegoviny*“,⁶⁶⁴ než plakala císařovna Marie Terezie nad svou účastí na záhubě polského státu. Svým protiprávním jednáním a oslabováním Turecka totiž Rakousko-Uhersko upevní postavení Srbska a Černé Hory, což jsou státy, které prý nikdy nedopustí, aby Bosna připadla někomu jinému než jim.

Obdobná varování opakoval Starčević i v pozdějších letech. Kupříkladu v jednom článku z roku 1882 pohrozil, že okupační správa musí v Bosně jednak „*zavést a upevnit svobodu a blahobyť lidu*“, jednak dodržovat a vymáhat plnou náboženskou svobodu a rovnoprávnost, pokud nechce, aby se časem obsazení Bosny změnilo z dosavadní blechy na řadrech Rakouska-Uherska ve zmiji.⁶⁶⁵ Zároveň upozorňoval, že lze očekávat stupňování ozbrojeného odporu Bosňanů proti okupátorům.⁶⁶⁶ Zdá se, že dokonce doufal ve vypuknutí povstání, které by „*Rakušano-Madžary*“ vytlačilo ze země,⁶⁶⁷ a to pokud možno předtím než bude dokonáno dílo morální a hospodářské zkázy, již je prý z jejich strany vystaveno bosenské obyvatelstvo.⁶⁶⁸ Starčević dokonce zastával názor, že v Bosně nikdy nebylo hůře než pod rakousko-uherskou správou,⁶⁶⁹ která by ke všemu mohla vyústit v ničivou válku, pokud by Turecko či jiná velmoc požadovaly ukončení okupace.⁶⁷⁰ Do konce života proto zůstal jejím zarputilým odpůrcem.

662 Srov. TÝŽ, *Politički spisi*, s. 312–313.

663 Srov. TÝŽ, *Govori*, s. 91.

664 Tamtéž.

665 TÝŽ, *Izabrani spisi*, s. 217.

666 Srov. tamtéž, s. 217–218; TÝŽ, *Izabrani politički spisi*, s. 386–387.

667 V již citovaném dopise G. Eimovi z roku 1885 totiž napsal: „*Vrednija većina pučanstva Bosne i Hercegovine hrvatske je kroji, cijelo je to pučanstvo hrvatskoga jezika. To cielo pučanstvo ustati će danas ili sutra bez svakoga izvanjskoga poticanja na svoju moralnu kugu, na svoje tlačitelje: na Austrijance-Madžare. Misli li se, da ćemo mi tu svoju braću priečiti u nastojanju, da se izhode toga strašnoga stanja?*“ (TÝŽ, *Izabrani spisi*, s. 391)

668 Srov. tamtéž, s. 390–391.

669 Srov. tamtéž, s. 390; TÝŽ, *Djela 1. Govori*. Varaždin 1995 (reprint 1. izd. Zagreb 1893), s. 280.

670 Srov. tamtéž, s. 308.

8. 4. Bosenští muslimové ve Starčevićově učení

Jedním z hlavních důvodů, proč se Starčević protivil okupaci Bosny, byly jeho obavy o osud tamní muslimské šlechty. Její příslušníky totiž pokládal za nositele nejryzejšího chorvatského „ducha“, jimž ze strany Rakouska hrozí nebezpečí „odnárodnění“, které postihlo většinu jejich protějšků v habsburské monarchii. Ačkoliv se v chorvatském prostředí již během 40. a 50. let setkáváme s jistými projevy sympatií vůči Slovanům muslimského vyznání,⁶⁷¹ Starčević byl prvním národním ideologem na celém slovanském jihu, který z idealizovaného obrazu bosenských muslimů učinil důležitou komponentu svého učení. Na rozdíl od většiny svých současníků v nich totiž nespatořoval proradné „Turky“ a odvěké nepřátele křesťanstva,⁶⁷² ale nedílnou a v jistém smyslu privilegovanou součást chorvatského národa. Neupíral jim přitom právo na jejich náboženské vyznání či kulturní a charakterová specifika, jichž si naopak velmi vážil. Vzhledem k výjimečnosti a pozdějšímu mimořádnému vlivu Starčevićovy konceptualizace bosenských muslimů jsem se tomuto tématu rozhodl věnovat samostatnou kapitolu.

V dosavadním textu jsem Starčeviće charakterizoval jako důsledného obhájce principu náboženské tolerance, který pokládal islám za víru zcela rovnoprávnou s křesťanstvím. Není třeba zdůrazňovat, že se v kontextu národních hnutí na území jihovýchodní Evropy 19. století jednalo o postoj značně neobvyklý. Starčević jej poprvé implicitně vyjádřil již v roce 1858 v článku *Muhamed* (Mohamed), jímž dobovému chorvatskému čtenáři nezaujatě představil život Alláhova proroka, Korán a základní principy islámu.⁶⁷³ Svůj motiv pro sepsání článku vysvětluje tím, že Mohamedovo náboženství vyznává „velká část našich kroví a jazykem nejčistších bratří“.⁶⁷⁴ Poprvé zde rovněž vyslovuje svou tezi, že muslimští šlechtici „ve východních krajích Chorvatska“ jsou potomky středověké chorvatské aristokracie, která se postavila proti unii Chorvatska s Uhrami a po příchodu Turků konvertovala k islámu, díky čemuž si její příslušníci uchovali dosavadní svobodné postavení.⁶⁷⁵

Svůj postoj k bosenským muslimům Starčević konkretizoval roku 1869 ve zde již mnohokrát citovaném článku *Turska*,⁶⁷⁶ jehož autor vedle předností východní civilizace vyzdvihuje i charakter a dovednosti „chor-

671 Hlavním Starčevićovým předchůdcem byl v tomto ohledu bezesporu I. Kukuljević Sakcinski.

672 Srov. podkapitolu *Kletí Turci nebo ilyrští bratři?: Bosenští muslimové v ideologii ilyristu*.

673 Ante STARČEVIĆ, *Muhamed*. In: *Herovatski kalendar za prostu godinu 1858/I*, ureditelj: Dr. Antun Starčević. Zagreb, s. 30–35.

674 Tamtéž, s. 30.

675 Srov. tamtéž.

676 Srov. TÝŽ, *Djela* 3, s. 217–241.

vatských mohamedánů'. Připomíná, že se díky své výjimečné odvaze a bojovým schopnostem vyznamenali v četných válkách, které ve své historii vedla osmanská říše. K úspěchům bosenských muslimů na bojovém poli bezesporu přispěla také jejich hrdost, svobodomyšlnost a důvtip. Starčević však vedle těchto vlastností obdivuje i jejich uměřenost v každodenním životě, kterou považuje za jeden z charakteristických rysů východní civilizace. Tvrdí, že bosenští muslimové jsou sice velmi pracovití a člověk by v jejich řadách marně hledal lenochy, nikdy ale „*nedřou jako otroci ani jako dobytek*“,⁶⁷⁷ nýbrž pracují úměrně svým potřebám. Ty jsou přitom výrazně menší než je tomu v případě Starčevićových spoluobčanů. Muslimové jsou prý totiž mnohem uměřenější nejen v práci, ale také v oblékání či jídle, kvalitněji se stravují a neutrácejí za nepotřebné statky či rozptýlení.

Přesto Starčević označuje Bosnu za nejnešťastnější oblast v Turecku, neboť Arabové, Turci a Tataři opovrhují „chorvatskými mohamedány“, které považují za barbary, zbabělce a nepravé muslimy. V minulosti prý měla také Bosna „*důstojné místo mezi hrdiny a hodnostáři říše*“,⁶⁷⁸ což se ovšem změnilo po nástupu mírových časů, kdy se jen zřídka stává, že Bosňan zaujme vlivnou pozici v osmanské mocenské hierarchii. Takový jedinec se ke všemu beztak navždy fyzicky i obrazně vzdálí od své vlasti, což má za následek, že bosenským muslimům schází vliv a zastání. Napětí mezi nimi a osmanskými Turky podle Starčeviče vzrůstá, neboť od roku 1848 směřuje do Bosny stále více státních úředníků v důsledku zaváděných reforem, které sice prospívají říši, ale škodí Bosně.⁶⁷⁹ Přistěhovalci totiž mezi ctnostné domácí muslimy vnášejí „*východní rozkoš*“, což vede nejen k jejich morálnímu úpadku, ale také ke zhoršení vztahů mezi nimi a křesťany.⁶⁸⁰

Článek, ve kterém Starčević prezentoval tyto své myšlenky, je jeho jediným textem, v němž obšírně pojednal o bosenských muslimech jako celku, tj. bez bližší třídní specifikace. Ve všech ostatních relevantních spisech sice

677 Tamtéž, s. 235.

678 Tamtéž, s. 234.

679 Zatímco prý Turci podceňují Bosňany, neboť neznají žádný jiný jazyk než svou mateřštinu, Bosňané na tyto přistěhovalce nahlížejí podobně jako Chorvaté na své německé utlačovatele. Ačkoliv se jedná o efektivní paralelu, mezi jejími dvěma póly podle Starčeviče existují tři rozdíly. Ty jsou zářným příkladem autorova protirakouského zaujetí: „*Turci imaju pravo u Bosni gospodovati, a Nemci neimaju ni boga moliti u Hrvatskoj. Druga je razlika da Turci u Bosni nisu barbari ni tlačitelji kakovi su Nemci u Hrvatskoj. Tretja je, najsrččinja razlika, da Muhamedovci Bosne neimaju u sebi izdajice, a mi imamo izdajice Slavoserbe.*“ (Tamtéž, s. 235)

680 Starčević mj. tvrdí, že vztahy mezi muslimy a křesťany v Bosně byly zcela dobré až do osudného roku 1848. Do té doby prý totiž křesťané nemuseli platit skoro žádné daně. To se ovšem změnilo ve chvíli, kdy se jejich muslimští sousedé začali oddávat dekadentním radovánkám, díky čemuž rostly jejich potřeby a náklady: „*K tomu još dodajmo, da Turci, došlaci, unašaju iztočnu razkoš; da se od njih i bosanski Muhamedovci uče gospodstvu i razuzdanosti; da muhamedovska treznost popustja žderanju i pijančovanju; da štibre i potrebe svaki dan rastu; da se kerstjani na podticanje Rusie i Austrie, to će reći njihovih Slavoserbah, mute i burkaju; a time da i vladí i vlastelini uzdu kerstjanah pritežu, to, velimo, još dodajmo onomu nacertu, pa imamo priličnu sliku današnjega stanja Bosne.*“ (Tamtéž, s. 236)

často docházel k téměř identickým závěrům, avšak vysoké morální kvality konkrétně připisoval bosensko-muslimské šlechtě. Jakousi syntézu svých pohledů na její historii, identitu a význam podal ve výše analyzovaném díle *Istočno pitanje* sepsaném roku 1876. Na jeho stránkách opětovně zdůrazňuje chorvatský původ bosenských begů a agů,⁶⁸¹ k čemuž ovšem dodává, že se jedná o nejstarší a nejčistší evropskou šlechtu, jejíž příslušníci údajně neuzavírali sňatky s cizinci, díky čemuž si uchovali mimořádnou duchovní sílu a morální integritu, vyplývající z jejich prapůvodního chorvatského „ducha“.

Bosenští muslimové prý představují „pokolení oněch lvů“,⁶⁸² kteří od Avarů vybojovali tu část Chorvatska, jež leží na pravém břehu Dunaje. Svou chorvatskou národnost si údajně uchovali i poté, co po dobytí Bosny osmanskými Turky konvertovali k islámu. Starčević přitom do své interpretace tohoto jejich kroku zakomponoval bogomilský mýtus, jehož kodifikátorem a popularizátorem byl hlavní ideolog jihoslovanství F. Rački. V souladu s Račkého teorií totiž tvrdí, že se bosenští šlechtici sice před příchodem Turků deklarativně hlásili ke katolictví, v tajnosti ovšem praktikovali „víru bogomilů“,⁶⁸³ od nichž dle Starčevićova mínění vzešel podnět k evropskému reformačnímu hnutí. Nutno podotknout, že středověkou bosenskou šlechtu neodsuzoval za opuštění původní víry. V jednom svém dřívějším článku totiž poznamenává, že svou oběť učinila v zájmu uchování svého privilegovaného postavení, což odpovídá „vladařskému duchu“ chorvatského národa. Současně ovšem upozorňuje, že i ten „nejchudší bosenský sedlák má přinejmenším tolik hrdosti jako nejpřednější anglický lord“.⁶⁸⁴ Je tedy zřejmé, že Starčević nevytyčoval jasnou dělicí čáru mezi šlechtici a běžnými bosenskými muslimy, neboť opakovaně připisoval totožné atributy oběma segmentům muslimské společnosti.

Ve spise *Istočno pitanje* tak mezi charakteristickými povahovými rysy příslušníků soudobé bosenské šlechty vyjmenovává řadu vlastností, jakých si vážil i u „chorvatských mohamedánů“ v článku *Turska*. Doplnuje je například o poctivost, jež prý souvisí se značnou zbožností vyznavačů islámu a jejich vírou v duši a posmrtný život. O bosenských šlechticích dále tvrdí, že znají své tradice, disponují zdravým rozumem a mají velmi rozvinutý smysl pro čest a spravedlnost, díky čemuž nesnášejí podvody, lež a sprostotu.⁶⁸⁵ Jejich výjimečné morální kvality přitom zřetelně kontrastují s výše zmiňovanou údajnou zkažeností většiny bosenských i širě balkánských křesťanů. Tento rozpor Starčević dokonce vykládal jako důkaz neuskuteč-

681 „Kakvi Turci, vlastelini u Bosni? Ono je hrvatsko, najstarije i načistije plemstvo sablje u svoj Europi.“ (TÝŽ, *Istočno pitanje*, s. 27) Chorvatský původ a starobylost bosenských muslimů Starčević zdůrazňoval i ve svých pozdějších článcích vydaných v pravašském listu *Sloboda* v 80. letech 19. století. Srov. TÝŽ, *Izabrani spisi*, s. 430.

682 Tamtéž, s. 42.

683 A. STARČEVIĆ, *Istočno pitanje*, s. 42.

684 TÝŽ, *Djela* 3, s. 419.

685 Srov. TÝŽ, *Istočno pitanje*, s. 53.

nitelnosti mocenských ambicí Srbska vůči Bosně. Již dříve varoval, že v ní žije „nejpyšnější šlechta, jakou kdy Evropa měla“, pročež by se ji Srbům nikdy nepodařilo ovládnout, pokud by sama netoužila po sloučení se Srbskem.⁶⁸⁶ Nyní autor údajnou bizarnost plánů na podmanění bosenské šlechty Srbům přirovnává k záměru uvrhnout Angličany do irského područí.⁶⁸⁷

Starčevićovi tudíž zdůrazňování údajné výjimečné ušlechtilosti bosenských muslimů posloužilo ke zpochybnění srbských nároků na Bosnu. Jeho primárním účelem ovšem bylo perspektivní získání této komunity tvořící podstatnou část bosenské populace pro chorvatskou národní myšlenku. Za příznačnou v tomto ohledu považují Starčevićovu konstataci, že ve chvíli, kdy se muslimský šlechtic přesvědčí, že mluvíte pravdu, tak není možné nalézt „pilnějšiho a vděčnějšiho žáka“.⁶⁸⁸ Domnívám se, že ji lze tlumočit jako výraz autorova přání nalézt v bosenských muslimech vnímavé příjemce pravašského ideologického poselství a chorvatské národní myšlenky. Jisté je, že Starčevićova konceptualizace bosenských muslimů jako nedílné součásti chorvatského národa měla reálný a dlouhodobý dopad na jejich percepce v chorvatském prostředí. Zároveň však časem nalezla řadu příznivců mezi samotnými bosenskými muslimy, jimž imponoval krajně idealizovaný obraz jejich lidu v jejím rámci.⁶⁸⁹ V podstatě by se dalo říci, že právě Starčevićovo pojetí chorvatské národní příslušnosti bosenských muslimů představovalo nejlivnější a nejdéle působící aspekt původní pravašské ideologie spjatý s Bosnou.

686 Srov. TÝŽ, *Djela* 3, s. 419.

687 Srov. TÝŽ, *Istočno pitanje*, s. 56.

688 Tamtéž, s. 53. Obdobně vyznívá také Starčevićovo pozdější tvrzení v článku z roku 1886, že bosenská muslimská proslulost v každé oblasti vědění a umění, pokud jim k tomu bude poskytnuta příležitost: „*Muhamedovci Bosne, izuzev pojedine došlace, nisu turske pasmine; oni su pravi hrvatski plemići; oni su najstarije i najčistije plemstvo Europe; proslavljeni na sablji, samo ako im se prilika pruži, oni će se proslaviti u svakoj grani znanja i umieće; ne bude li te prilike, i oni moraju postati pripuzi, kako su drugi hotice postali i ostali.*“ (TÝŽ, *Izabrani spisi*, s. 430)

689 Srov. např. Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušaju gradnje „pravaške“ džamije u Zagrebu 1908.* In: Jasna Turkalj – Zlatko Matijević – Stjepan Matković (eds.), *Pravaška misao i politika. Zbornik radova. Zagreb 2007*, s. 87–96; TÝŽ, *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja. Zagreb 2007*; Mirjana GROSS, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.* In: *Historijski zbornik (Zagreb) 19–20, 1966–67*, s. 9–68; Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.* Zagreb 2009; Petr STEHLÍK, *Bosna a Hercegovina v ideologii chorvatských ustašovců.* In: *Bosna 1878–2008: Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 29. – 30. května 2008 v Ústí nad Labem. Ústí nad Labem 2010*, s. 151–161.